

СУЧАСНІСТЬ

І. Жиленко: Поезії — У. Самчук: На білому коні — Недруковані переклади Ю. Клена — Б. Рубчак: Шукаючи справжнього культобміну, справжнього Зерова і справжньої літератури — С. Є. Лец: Нові незачісані думки — Д. Ребет: У лябіринті комсомольського виховання — М. Прокоп: Американсько-радянські взаємини, об'єднання Європи і Україна — С. Ю. Процюк: Шляхи і методи переміщення населення в СРСР — М. М.: З французькими студентами на Україні — Критика і бібліографія

8 (56)

СЕРПЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

8 (56)

СЕРПЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

З НОВОЇ ПОЕЗІЇ НА УКРАЇНІ

ІРИНА ЖИЛЕНКО: ПОЕЗІЇ

Ірина Жиленко — з наймолодших талановитих поетів в УРСР. Народжена 1941 року в Києві, в сім'ї службовців, вона перші дев'ять літ дитячого віку прожила в селі Стецівка, Звенигородського району на Черкащині. Юначкою працювала в дитячому садку, навчаючись вечорами в середній школі. З 1958 року навчалася на філологічному факультеті Київського державного університету, працюючи водночас у редакції газети «Молодь України». Перші добірки її віршів появились в «Дніпрі» (ч. 6. 1962) і в «Літературній Україні» від 16 жовтня 1962. Лірика Ірини Жиленко вирізняється своєю безпосередністю, контемплативністю і багатством образів.

бкр.

«ЧЕРВОНІ ВІТРИЛА»

Він пробіг, зсутулений і стомлений,
В кабінет постукав: — Можна?
Окуляри блиснули тривожно
Мерехтливим, присмерковим полум'ям.

Вночі . . .

Струнким прозорим скерцо
Билось море в береги і в реї.
Він приплив із трепетного серця
Гордочолим капітаном Греєм.
Е-ей!
Вітре, понеси
Червоні паруси!
Щоб побачив милу
Синьоокий Грей,
Щоб вітри дзвеніли
В синіх струнах рей!
Як сміялось море!
— Скоро, скоро!
Переймає подих:
— Жди, моя красо!

І шептали хвилі:
 — Годі! Годі!
 Тут твоя Ассоль!
 Сонячно і пряно пахли береги,
 І родила пісню синь очей.
 На піску відбиток милої ноги...
 Ей!
 Золотоока!
 Ей!
 Золотоплеча!
 Пахне морем вечір.
 — Він приплив, твій Ґрей!
 І пекуче сонце!
 І гарячі губи!
 І вітри солоні жовто слались.
 І дівоче серце:
 — Любиш?..
 Любиш? —

У його долонях трепетало.

Е-ей!

Вітре, понеси

Червоні паруси!

Щоб сміялись бризки

У волоссі Ґрея,

Щоб вітри капризні

Задзвеніли в реях!

Він пробіг, сутулий, чимсь пригнічений.

Жовта палка, хмуристь, парасоль.

І шепчу услід йому,

непомічена:

— Припливи!

Це ж я, твоя Ассоль!

(«Дніпро», ч. 6, 1962)

ТАМ ЖИВУТЬ ПО-СТЕПОВОМУ...

Там живуть по-степовому, —

в травах.

Зілля на долівці і на лаві,

Підвіконня зливами обмите,

І від спеки половіє жито.

Там дощами ночі пахнуть дужче.

Мліє сіно в теплих, свіжих копах.

Там живуть веселі, невсипущі

Крутоплечі люди — хлібороби!
Там і я жила.
Здавалось часом,
Виростала колосом на гонах.
Підставляла під струмки дзюрчасті
Працею освячені долоні.
А ночами...
так степи співали!
Теплий дощ хилив додолу віти.
Щось тривожно-радісне вчувалось
У прозорій, чистій пісні вітру.

(«Дніпро», ч. 6, 1962)

МІЙ НЕСПОКІЙ

Мій Неспокій!
Ох, я бачу, бачу
В соняшниках плечики хлоп'ячі,
Пом'яками випахчений чуб.
Бачиш? Он-де той, янтарноокий?
То мое страждання,
мій Неспокій.

Чуєш? Ось він...
Грюкне клямка в сінях.
Де ти взявся? Де ти взявся, сину?
Ч-ш-ш...
Я родився в клуні, у насінні,
Я родився в шумі явориннім,
Віриш?

Я родився в тихому смерканні,
У пахучім зерні коноплянім,
Віриш?

Ти ще не забула, як в дорозі
Нам гарба вистукує пісні,
І рокочуть буркотливі грози,
Й на баштанах мокнуть курені?!

Ти ще не забула, як медово
Пахне кашка тепла на стежках?
І втирає сонячним подолом
Сонний ранок сльози на щоках?

Ну, вставай! —

Вишумує в кронах

Терпкий вітер.

І тремтять затоки.

І тривожний ковиловий гомін

Захлинув мене

і мій Неспокій.

(«Літературна Україна», 16 жовтня 1962)

НАСТРОЄВИ

Цей світ — світ бур, при-
боркуваних музикою краси.

Р. Тагор

А нині... Душею квітну!

Як мало в повітрі місця!

Нічого не бачу,

сліпну!

Весь світ полонило листя.

Дивись!

Повітря таке зелене!

Повітря, немов сп'яніло!

І туляться хвильно клени

До серця, до рук, до тіла...

Скрізь!

Я чую, як зелень ллється

В мої безконечні очі,

Вплітається в коси.

Б'ється

Задихано на вустах.

І музикою урочною

Тече між пальцями.

П'ю!

Я радість п'ю свою

З сонячного листа.

Спитай мене: — Ти яка?

Я відповім: — Зелена!

Ти мене не чекай,

Я покохала клена!

Я зеленію в рості,

Я блакитнію,

вітрюсь!

Хвильні дарують простори

Серцю сонячну митру.
Серце дзвенить у грудях,
В моїй голові шаленій...
Я вже не ваша, люди,
Я стала кленом.

(«Літературна Україна», 16 жовтня 1962)

СЕРПНЕВЕ РОЗДУМЛИВЕ

Грай же...
у вітра в зеленім танці
Аж голова паморочиться.
Хочеться плакати мені, Сен-Сансе,
І цілувати хочеться.

Грози в гучнім коливанні дзвонів
Мідно гудуть над вечірнім полем,
Тихо іду, нахиливши голову
Багатолистим жасмінним гроном.

Щоб не торкнутись громів наспіву
Тихим чолом незначимости власної —
Тихо іду, уклонившись зливам,
Тихо іду, уклонившись щастю.

Грай же!
Над синім вікном мансарди
Шалом смичків осокори тужать.
Залопотів, засміявсь Сен-Санс
Теплим дощем
по тугих калюжах.

(«Зміна», ч. 7, 1964)

Я ЧЕКАЮ ТЕБЕ

Я чекаю тебе на східцях
Під великим годинником сонця
В літньому платті ситцевім
Кольору оболонь.

І очі мої димляться,
Такі гіркувато-сиві
На втомній згадці
Про теплі дощі Десни.

Проміння цюотливі свічі
Під флейтами лопотінь.
На парапеті вічності —
Тиха жіноча тінь...

І символом безконечности —
Жіноча рука та хмари.
Втішся, іще ж не вечір,
Людино моя гарна!

Я чекаю тебе в дванадцять
Під великим людським базаром,
І очі мої димляться,
Як дві гіркуваті хмари.

(«Зміна», ч. 7, 1964)

УЛАС САМЧУК: НА БІЛОМУ КОНІ

(Продовження)

Мене цікавила також його власна особа — один з перших піонерів українського фільму ще перед першою війною, з часів так званого ательє «на Сирці» біля Києва, найвидатніший після Довженка майстер кіномистецтва, творець таких фільмів, як «Коліївщина», «Прометей», «Перекоп», «Злива», «Штурмові ночі», «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм» і багатьох інших, як також видатний скульптор, автор чисельних скульптурних праць. Тетяна Прахова, спочатку акторка у фільмах «Земля» Довженка, «Трансбалт» Білінського, пізніше видатна кіномонтажистка у фільмах О. Довженка, І. Кавалеридзе, І. Аненського, І. Савченка. Вона працювала над такими фільмами, як «П'ятий океан», «Прометей», «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Богдан Хмельницький»... Іван Шеккер — один з визначних кінооператорів, учень славного Дмитра Демуцького, співторець чисельних відомих фільмів... І, нарешті, його елегантна дружина Віра, яка працювала в кіностудії як секретарка.

Для мене всі вони були винятково атракційною появою, я був жадібний на людей з Києва такого стилю, мені хотілося їх пізнати і багато від них довідатися. І я їх зрозумів. Ми розумілися взаємно. Ми зустрілися, познайомилися і стали друзями. На довгі часи.

Не можу сказати, коли від'їхав на свою Січ отаман Боровець, він мав багато власних справ, і ми скоро втратили один одного з поля зору. Тим більше, що весь мій другий день був до вінця виповнений зустрічами, знайомствами, нарадами, плянуваннями, а також підготовкою до виїзду, спочатку до міста Крем'янця, де я свого часу вчився в гімназії, а після до села Тилявки, біля Крем'янця, де жили мої брати й сестри. Я був весь готовий, затримка була за автотом, яке мало звільнитися для нас аж завтра.

А взагалі проблема комунікації у ці виняткові часи була дошкульно складною, потяги для цивільних ще не ходили, ніяких інших публічних засобів пересування також не існувало, коней після двох з половиною років советського господарювання залишилося дуже мало, а тому доводилося або йти пішки, або користатися тими дуже нечисельними приватними, звичайно, неле-

гальними автомашинами, що їх декому пощастило якось затримати, але для них завжди бракувало пального, яке розцінювалося на вагу золота. Використано невеликі запаси бензини й оливи, дець випадково залишені советами, випомповувано з залишених цистерн, з розбитих танків. Міська управа мала деякий свій запас цього нектару, інколи щастило їй дістати щось від німців, але засадничо німці ніякого пального для потреб місцевого населення не відпустили і дозволили на вживання машин не давали. А коли ці машини дуже зрідка ще їздили, — їздили переважно нелегально, півлегально на різні підроблені або фіктивні дозволи. Навіть міська управа на дві свої машини не мала постійних дозволів, а користалася лишень тимчасовими від місцевого коменданта або своїми власними, які німці не завжди визнавали. І то користалася такими машинами лише дуже нечисленна кількість щасливців, до яких хотів також належати й я.

Бо все таки завтра їдемо . . . А увечорі цього дня на помешканні С. Скрипника, який жив недалеко від Бульбів, відбулося інтригуюче прийняття. Розуміється, запрошені також наші київські гості. Винятково хвилююча зустріч людей, поділених різними забобонами доби, на тлі великої війни, які зійшлися з різних кінців світу і одразу на перший погляд відчували між собою глибоку людську приязнь. Ніяка доба, за винятком хіба середньовіччя та еспанської інквізиції, не була так перевантажена трагікомічними забобонами у міжлюдських взаєминах, як наша, а тому людина виривалася з-під того морального бруду, як тільки могла. Ця моя перша зустріч з людьми «з того світу» була виповнена по вінця дуже інтимними, глибокими й щирими переживаннями, які хотілося висловити назовні якоюсь особливою мовою. Пісня, музика, танець, радісний сміх — ось мова, що нею найлегше говорити в таких випадках, а тому невелике помешкання Степана Івановича було виповнене саме цією мовою, відчувався ідеально добрий настрій, всі хотіли вирватися з війни, з ідеологій, з пересудів, бути людьми між людьми. Пригадується чудова Віра Шеккер з її креольським, кокетливо-усміхненим, дискретно-приманливим, дуже жіночим обличчям, з блискучими, кольору бурштину очами, з буйним каштановим волоссям. І з її «Чубчик, чубчик кучерявий», якого вона виконувала з такою пристрасною експресією і такою вибагливою ніжністю. Або знов пригадується Таня Прахова — гостра протилежність Віри: напружено-спокійна, внутрішньо-схвильована, з чудовими великими і глибокими карими очима і свіжими, яскравими рум'янцями на алябастровобілих щоках. У ясночервоному светрі і чорній сатиновій сукні вона творила ідеальний модель для картини стилю Ренуара — поєднання українсько-чорноморського і французько-провансальського типу.

Іван Петрович Кавалерідзе був спокійний, рівний, зовсім не-

питущий, але однаково товариський, повний гумору, а коли почалося змагання у співах, він своїм невеликим глухим голосом дуже гарно виконав «Чорноморець, матінко, чорноморець», і ця пісня в його інтерпретації залишилася в моїй пам'яті на все життя. Натомість Іван Іванович Шеккер — худорлявий, легкий, по-своєму елегантний, не виявив ніяких музичних талантів, натомість побивав рекорди у виконанні танго, чи то з Танею Пращовою, чи з господинею цього дому, дуже гарною пані Лідою.

А взагалі це був чудовий вечір, було багато розмов, сміху, і це протягнулося до пізньої, дуже гарної української ночі. Неохоче розходилися додому під спів білоруської «Бувайце здарови», що її, здається, фаворизував Степан Іванович.

А вже другого ранку, біля дев'ятої години, у товаристві Івана Шеккера, з його неодмінною советського виробу «Ляйкою», авто міської управи бадьоро мчало нас хвилястою асфальтовою дорогою в напрямі Дубна. Перед нами рівно сто кілометрів віддалі: до Дубна шістдесят і далі ще сорок. Наш шофер розуміє своє діло, він добре виконує своє завдання, яке кінчається десь там у Крем'янці. Він там нас залишає, і вже далі до Тилявки я маю шукати іншого транспорту. Цього самого дня він мусить бути у Рівному...

Як звичайно, зворушення велике, я все таки, признаюсь, творіння сантиментальне, за мною чимало пережитого, було досить часу розгубити ті різні залишки минулого... Але ні. Вони цупко тримаються мого нутра і при кожній відповідній нагоді безсоромно зловживають своїм правом.

Але далєбі це не звичайна подія — зустріч з рідними по такому часі, величезна несподіванка, бо вони ж напевно цього не чекають. І кого там застану? Кого ще знайду? До кого звернуся в Крем'янці? Чи мене ще там пам'ятають? Питання, самі питання, а одночасно страхи і враження, краєвиди, настрої. Хочеться все затямити. До речі, ласкава жнив'яна, з серпанком погода і гостре відчуття рідної стихії.

Їдемо переважно мовчазно, нема теми, все в почуттях. Шеккер помітно вдоволений, для нього це нова пригода у серії інших чисельних пригод, відколи вони, на другий день вибуху війни залишили Жаб'є в Карпатах. Весь цей час вони в дорозі до Києва. Полон, фронт, німці, небезпеки, чуже середовище. І, можливо, це вперше почуття певности та міцнішого контакту з оточенням.

Година часу — і ось Дубно. Безцеремонно лишаємо його праворуч, круто повертаємо ліворуч, дорога гіршає, починається курява, але годі на це зважати. Наша мета Крем'янець, минаємо села, городи, соняшники, коноплі. Коли я бачив це? Давно. Минаємо Кам'яницю, в'їжджаємо у Смижський ліс — місце шкільних наших пікніків, а тепер дорога завалена німецькими і советськи-

ми розбитими машинами, які валяються безладом, мов сміття. Немає часу, вперед!

Це не наш клопіт, маємо свої завдання і біжимо їм назустріч, ось вирвалася і розгорнулася перед нами остання сторінка нашої епопеї — Білоцерківська долина, ген аж до Крем'янецьких гір на півдні і до річки Ікви на заході, пам'ятна мені ще з першої війни, коли тут стояв фронт і звідси постійно доносилися до нас гарматні перегроми. А ось знову знані казарми, що чомусь мене цікавили, за царя якийсь кінний полк, а за поляків 12 уланський з малиновими обводами на рогатівках. Як це все гостро тримається в пам'яті — занедбаний военний собор, знайомі крейдяні, всипані кременем поля, зелені луки... І той самий Крем'янець — колиска мого юнацтва, захований в долині, як якийсь скарб, з його маленьким залізничним двориком, з якого я не раз кудись виїжджав і останній раз виїхав одного сьомого березня. За той час наша планета зробила чотирнадцять своїх оборотів довкруги сонця, як доказ, що ніщо не стоїть на місці і кудись спішить, як і наше авто, яке має свою орбіту також... Воно повертає ліворуч і сповільнено стрибає по не дуже рівній кам'янистій вулиці в нагрямі міста. По дорозі кілька об'єктів: отам далі будинок, де мешкала моя велика любов Станіслава Грудзінська, мешкання моїх приятелів по школі Сергія Снігура й Василя Тимофієва, ресторан Отави, де ми зустрічалися, і невеличкий в'язничний будинок, що свого часу виправляв мої українські гріхи. Але нема часу. Авто швидко біжить, це лише хвилини, вже ось стара дерев'яна церковця між каштанами та липами, а ось і Василянський монастир, де була духовна семінарія...

А далі вже Крем'янець, вузька вулиця, яка звалась Широкою, низенькі будиночки, все постаріле, все мале, все сіре. Киди далі? Просто! На Костельну вулицю, де було моє останнє мешкання.

І коли ми зупинилися на перехресті біля старого колодязя з великим колесом, я побачив невеличкий будинок за парканом з двома вікнами, що здався мені малим, постарілим — «будинок Куцикевичів», знаних колись міщан, у яких ми з Павликом Данилевичем, винаймали кімнату. Тут же, у дворі, їх другий дім, двоповерховий, колись червоний, тепер кремової барви, недоброї пам'яті, бо в ньому містилося саме те огидне повітове староство з його «офензивою», де нас часто карали за різні наші українські гріхи. Хіба зайти і поглянути на колишнє мешкання та привітатися з старими знайомими. Знайома фіртка, східці до ганку, скляний ганок... Але жінка, яка мені відчинила, не знає ні мене, ні Куцикевичів... Вони ту давно вже не живуть, правдоподібно їх вивезли... Не випадає пояснювати чого мені треба, тому питаю лишень, чи не знає вона тут ресторану, де можна пообідати. Ресторани там у місті, але тут поблизу, у ліцеї, нова їдальня. Це зовсім близько...

Вирішуємо цією радою скористатися, це справді зовсім близько, йдемо всі троє вузьким хідником попід залізною огорожею колишньої садиби Галяницьких, не віриться, що це дійсність, бо колись могло таке лише снитися, але зараз мури і вежі ліцею виразно свідчать, що це не сон. Цим хідником я багато ходив, головне до школи, — цікаво чи існує ще той ветхий «будинок Бакімера» на Директорській вулиці, ген там далі аж «під горами», у якому містилася наша вбога «Українська мішана приватна ім. Івана Стешенка гімназія» з її імпазантним директором Сергієм Уліяновичем Міляшкевичем. Такий гострий спогад — учителі, товариші... Найпопулярніший наш математик Василь Пилипович Кавун, великий наш татор латини і української літератури Віктор Андрійович Гнажевський, бурхливий історик і географ Куц, блискуча вихователька і вчителька французької, красуня Катерина Леонтіївна Міляшкевич... І інші, й інші. Де вони і що з ними? Багатьох уже нема, а інші розсипані по цілому світу, і як цікаво було б когось ще тут зустріти. Де наше «Юнацтво» з його журналом тієї ж назви? Андрій Уданович, Анатолій Чорнобай, Сергій Цикуцький, Павло Заяць, Антін і Володимир Гакени, Павло Білосук, Федір Гаврилюк... І інші, й інші... І моя бентежлива Станіслава Грудзінська з її романтично-трагічним фіналом, що в дев'ятнадцять років поповнила самогубство разом з своїм нареченим... Саме оцим хідничком стільки разів ходив з нею, бо там трохи вище, напроти парку «Тіволі», вона наймала невелику кімнату з білими серпанковими занавісками на двох малих вікнах з виглядом на парк.

Тоді ще тут була Польща в її перші роки відродження, з величезною жадобю можливо скорше знищити нас як народність, як казав її один міністер на ім'я Грабський, який мав за двадцять п'ять років обернути нас на поляків. За царя у цьому ліцеї Чацького містилася славетна Волинська Духовна Семінарія з її духовним училищем та єпархіяльною школою для дівчат, за революції тут почалася наша гімназія, за Польщі все було вигнане геть і вернувся знов ліцей Чацького.

Ми в той час мали дуже небагато місця у цьому просторі, всі вулиці, написи, уряди, школи — все було виключно польське... Єдина наша гімназія якось трималася, але дуже вбого, без права, без засобів, без належного приміщення, під постійним наглядом і терором державної адміністрації. Всі ми були на списку «непожондних», наші дипломи не були дійсні, щоб перейти до вищої школи, треба було робити додаткові державні іспити з дуже суворими вимогами, з наміром нас «різати»... Але й ті, що проходили крізь те вухо голки, не завжди могли потрапити до вищої школи в Польщі. Залишалася заграниця, на яку рідко хто з нас міг собі дозволити...

За советів це все знову радикально змінилося. Зник ліцей Ча-

цького, появилися інші середні школи і також музей Волині... А тепер ще примістилася тут і Жіноча служба Україні з ідальною. Війна обійшла це містечко порівняно безболісно, все стояло на своїх місцях...

Казали, що десь там за містом впало кілька німецьких бомб, бо при відступі поляків тут деякий час перебував їх уряд з міністром закордонних справ Йозефом Беком. Але це лише спогад... Тепер тут інші порядки. Наприклад, вулиця, на якій ми зупинилися і яку я знаю як Костельну, тепер носить назву Симона Петлюри, а над входом до ідальної Жіночої служби Україні повісяють два жовто-сині прапори. Всі написи крамниць українські...

Наближаємося до ідальні... Входять і виходять люди. Вхідно також ми. Старовинна будова, грубі мури, склеплена стеля, коридор, двері ліворуч, простора кімната, праворуч столик, а за ним гарна повновида дівчина у пишній вишитій сорочці продає талони на обіди.

Підходимо до столика і просимо три талони. А хто ми є? Це ідальня лише для службовців міста. Називаємо себе і даємо пояснення. На це дівчина лише глянула на нас, нічого не сказала, раптом встала і вийшла до другої кімнати. Ми здивовані і не певні, чи дістанемо обід.

І раптом зчиняється несподіване... Появляються якісь люди, а між ними якийсь дуже мені знайомий добродій з сивиною, який рекомендується як голова міста і питає:

— Чи ти мене, Власе, пізнаєш?

— О! То ж це Бригадир! Дай Боже! — і ми кидаємось чоломкатися.

Це був Трохим Бригадир, мій шкільний однокласник, інженер з Данцізької політехніки. Він офіційно від імени міста нас вітає з приїздом, Шеккер негайно хапається за свою «Ляйку». А тут нова несподіванка: передо мною незабутня Катерина Леонтіївна Міляшкевич, яка рекомендується як голова Жіночої служби України. Вона лише трохи змінилася, але все ще молода й елегантна. Вона говорить до мене не по-російськи й не по-французьки, а зовсім гарною моєю рідною мовою, якої вона за мого часу ніколи не вживала. І все нові та нові несподіванки. Начальник округи Іван Міщена, начальник господарського відділу Леонтій Мальчинюк, начальник транспорту Сергій Снігур, самі начальники, а всі разом однокласники моєї гімназії, самі чоломкання, а при тому Шеккер, який старанно орудує своєю «Ляйкою».

Справді щось приголомшуюче. А за хвилину головна зала ідальні обертається в бенкетну залу, зсуваються столи, прикриваються білими скатерттинами, появляються смажені курчата, пляшки, квіти, і ось я за головним столом, праворуч Катерина Леонтіївна, ліворуч Трохим Бригадир, довкруги друзі й гості, на-

ливаються чарки, виголошуються тости, на мене звернені всі очі, я мушу щось сказати, від хвилювання не знаходжу слів, ситуація виглядає скорше на чудо, ніж на дійсність, і коли б не так наглив час та коли б ще сьогодні я не мусів бути в Тилявці, — хто зна, чим би все це скінчилося.

Так, я мушу їхати, мої друзі з цим погоджуються, але Катерина Леонтіївна заявляє, що в них завтра має відбутися ще якийсь бенкет і я мушу на ньому конче бути. Це ж бо час самих бенкетів... Отже, до завтра!

Тим часом наш шофер повертається назад до Рівного, і я мушу роздобути інший транспорт. Це тут не проблема. Сергій Снігур заявляє, що весь його обласний транспорт до моєї диспозиції, і я негайно дістаю візника на весь час мого тут перебування. А поки це полагоджується, ми цілим гуртом начальства йдемо від уряду до уряду, від вулиці до вулиці, де мені показують здобутки нового режиму. За моїх часів все це було таке чуже, а тепер, диви: і Шевченко, і Франко, і Хмельницький, і Мазепа, і Петлюра, і різні установи, навіть фабрики, наприклад, тютюнова, де я дістаю гарний подарунок — папушку тютюну для моїх київських друзів. І ще одна несподіванка: мене ведуть ген далі на Туніки, і там на перехресті двох вулиць на стовпі бачу табличку з моїм скромним прізвищем. Розуміється, зворушення велике, головне несподіване, можливо, перша нагорода за «Волинь» від Волині — зелена, кучерява вуличка, по якій колись весняними вечорами ми робили прогулянки і на якій, у помешканні Чорнобая, була головна квартира нашого «Юнацтва»...

Шеккер шкодує, що не має при собі фільмового апарату, бо це варто зафіксувати, і тут же вирішує їхати до Рівного, щоб завтра вернутися з апаратом.

Мені це дуже до речі, бо хочеться лишитися самому, мені ніяково переживати своє зворушення при свідках. Ніколи не забуду цього дня і цих вражень.

Як також моєї подорожі далі візником... Третя година по обіді, легка бричка, запряжена парою гарних гнідих коней, повільно піднімається вгору кам'янистою дорогою попід горою Бонною з її руїнами замка, в напрямі сходу. За мною лишається знайомий краєвид долини зі схилами гір, умаяними садами, галями і білими точками розкиданих будівель. За топографією це одно з найкращих місць Волині. Передо мною п'ятнадцять кілометрів дороги, на якій немає місця, до якого б не торкалася моя нога. Безліч разів по ній їздив, а ще більше ходив у час, коли явища сприймаються винятково гостро, коли наша свідомість знаходиться в ембріоні, коли все ще лише загадка. Дитина тисячолітнього села, яка рветься до міста, яка з болями виривається з свого середовища. Весь той зачумлений духом неволі клімат — чужий, ворожий, холодний, Дамоклів меч постійного втручання

чужої поліції, з містами, у яких лишень базарні сидухи та ярмаркові дядьки говорили твоєю мовою. Ганебне, нестерпне становище! І це тут, на цій дорозі, найбільше було пережите, як також тут зародилося бажання «йти на Захід» і шукати там відповіді. Я був завжди в гострій опозиції до сквородинського «не шукай щастя за морем», бо яке щастя між людьми, які не потрапили зформувати норм вищого рівня, відцуралися міста, торгівлі, промислу, підприємств, індустрії, замкнулися в колі найнижчих інтересів і лишень віками безсило нарікали на якусь абстрактну долю, яка ніби завинила в їх становищі. До чорта з таким щастям! Ніхто і нічого нам не завинив! Завинили ми самі! Завинив передусім я! А тому я мушу знати чому. І питати там, де є відповідь.

А тому я йшов на захід, бо наша домашня розв'язка питання мене ніяк не переконувала. Ні царі, ні Ленін, ні Пілсудський не йшли по лінії свободи, я ще тоді не знав Лінколна, але я вже цілковито розумів, що свобода явище неподільне. Рабом є не тільки той, що кориться, але й той, що неволить до покори. Це загальний неподільний клімат рабства.

Чи знайшов я відповідь на Заході? Засадничо так. Передусім я виразно зрозумів, що свобода це творення вищих і найвищих форм життя, це моральна незалежність духа, це нестримне прагнення до космосу. Вільний тільки той, що перемагає хаос. В дусі, в мисленні, в діянні...

Не можу сказати, чи їдучи до Тилявки, я про це думав, можливо, що я не мав на це часу, правдоподібно я був до вінця переповнений лише емоціями. Я безконечно вдивлявся у простір, мене цікавила кожна подробиця, десь там далеко в мені яскравими барвами барвіла молодість, дуже гостро виступали з глибини спомини минулого. Моя дорога майже порожня, я сиджу на задньому сидженні брочки без речей, без нічого, так ніби я виїхав на якусь прогулянку, перед моїми очима спина візника у якійсь військовій виляній блюзі і хвості коней, які йдуть, повільно вицокуючи по камінню.

Дуже рідко зустрічав когось і один тільки раз зустрів людину, яку пізнав, — старий різник Чернов з борідкою на подобу Леніна у приплюснутій кепці. Він купував у мого батька художу, і мені захотілося з ним поговорити. Зупиняю візника, звертаюся до нього, називаю себе, питаю, чи він пригадує це прізвище.

- А! Пригадую! Олексей!
- А я, — кажу, — його син.
- Його син? А котрий?
- Той, що вчився в гімназії...

— Міляшкевича? А, знаю! Що втік до Чехії і пише книги. То це ви? А звідки?

Коротко пояснюю, він зацікавлений, ставить питання: а що

там, а як там, а що буде, але у мене так мало часу. До побачення! Ідемо далі, а старий Чернов стоїть і дивиться нам услід. Візник пояснює, що він тепер дуже бідно живе, хоч син його при советах був на якомусь видатному становищі.

Ідемо далі, минаємо приміське село, яке ми звали «Мищани», скоро лишаємо биту дорогу, що прямує через Людвиці на Шумсько, і звертаємо ліворуч униз до глибокої долини. Зліва село Чугалі, праворуч поля. У деяких місцях ще дожинають пшеницю, і коли ми зустрічаємо женців, вітаємося: «Бог-поміч». На що нам відповідають: «Спасибі». І дивуються, що це за така бричка тут появилася. Дорога м'яка, не мощена, за останні роки звужена, поволі виїжджаємо на друге узгір'я долини і вже ідемо рівниною, по якій за моїх часів було багато дубів, гайків, розкиданих хуторів, тепер же тут майже голе, порожнє поле. Зліва колись стояв темний мур «Казьонного лісу», тепер той мур також зник. Робиться сумно, що наша земля так оголюється і її краєвиди стають ще більш однотонними, ніж були раніше. Я знаю, що там зліва в долині село Башківці, а просто перед нами, також у долині, — Тилявка.

Це не моє рідинне село, ми приїхали сюди 1913 року з Дерманя, тоді на Дубенщині, але я тут виростав, виходив початкову школу, пережив юнацтво і зберіг багато спогадів та переживань.

Село, як здебільша села цього повіту без особливого минулого, невеликої культури, малозаможне, понад триста дворів, стара дерев'яна церква, маленька на три кляси «церковно-приходська школа», поміщицька садиба, монопалька, або «шкальня», і жидівська родина торгівців Зільбербергів. За минулі роки тут збудовано нову церкву і нову школу.

Розляглося село на північному схилі долини з вигоном, по якому ліниво протікає невелика брудна річка з замуленим ставом, невеличким млинком, рядом головатих верб і табунами гусей та качок, які наповнювали долину рухом і гамором. Протилежний, північний схил був покритий гаєм, далі садками,городами й квітниками, між якими біліли «панські покої» — колись гарні і пишні, тепер не існуючі.

З моєї родини жили тут два брати — Василь і Федот, і дві сестри — Катерина й Василина, які вже мають свої родини. Тут також має свій хутір найстарший брат мого батька, мій улюблений дядько Ялисей, з своїми синами Василем і Григорієм. Останній загинув недавно у відомих львівських в'язничних масакрах.

І як звичайно турбує питання — хто там ще є з рідних і близьких? Покищо по дорозі не бачу знайомих облич, вітаюся з зустрічними: «Добрий день» або «Бог-поміч». На полях скрізь косарі та женці, жнуть і косять старим знаряддям, знайомим мені ще з часів дитинства, коли я брав у цій роботі активну участь.

П'ятнадцятилітнім хлопцем я вже цілими тижнями косив грабками овес, ячмінь, гречку разом з дорослими косарями.

Ще один пагорбок — і тоді перший хутір нашого села, що зветься «Богів», бо його колишній власник мав вигляд Саваофа, як його малюють на іконах... І нарешті саме село! Здіймаю капелюх і мовчазно вітаю його згори, звідки видно усе протилежне узгір'я, усипане хатами, серед яких бані двох церков.

Я завжди хвилювався, коли вперше бачив щось надзвичайне: високі гори, море, Берлін, Париж, Рим, Дрезденську галерію, але я не думав, що це саме село, яке я стільки разів бачив з цієї самої гори, викличе в мені таке зворушення. Мені хотілося сказати візникові, щоб він скоріше їхав, або зіскочити з брички і бігти назустріч тим хатам. Хапаюсь за свій «цайс-ікон» з наміром зафіксувати це перше враження, що мені одначе не дуже щастить, бо не маю відповідного устаткування для зняток на далеку віддаль.

А вже їдучи через село, весь час зустрічаю знайомих, і тут не можна минути їх, щоб не зупинитися і не кинутися в обійми. Це переважно самі приятелі, з якими я разом ходив до школи, пас худобу, влаштовував читальню, театр, кооперативу, бавився на музиках. Дуже знайома колись не мощена, а тепер вимощена камінням вулиця з тими знайомими, постарілими хатками. Ось та маленька, з трьома вікнами і малим ганком, крита соломою, «наша школа», у якій я здобував свої перші знання. Тепер школа має інше приміщення, а ця виглядає, як пустка. За школою, в городі, нова церква, ще далі — церковна садиба, сад і стара церква. Хати ті самі, що й колись, лишень постарілі, а їх солом'яні стріхи здебільша поросли мохом.

Поволі минаємо село, наближаються «наші дерманські хутори». Це тепер окрема частина села, заросла садами, а колись це були десять поселенців на чистому полі, яких мій батько вивів з Дерманя і які викупили землю у поміщика Петрова. Пригадую, батько мав з ними безліч клопоту, але тепер це найкраща частина села, удвоє побільшена, з гарними садами, городами, будівлями. Навіть, здається, не дуже торкнувся цього всеруйнуючий комунізм. Кажу візникові їхати скоріше, щоб менше зупинятися, бо ось уже зовсім близько і наш хутір.

Я його ледве пізнаю. Це вже не хутір, це вже село... Зо всіх боків сади і хати. Це густий, мов ліс, сад з високим висадом від дороги, де за моїх часів був лише зовсім молодий садок. Висока і довга здовж дороги дерев'яна клуня, з'єднана з мурованим хлівом критим брамою, яка зовсім закриває подвір'я. І зовсім тихо, брама зачинена, ніякого руху. Це ж бо п'ятниця 8 серпня, жнива, робочий день, всі напевно на полі. Злажу з брички, відчиняю фіртку, входжу на подвір'я. Передо мною простора мурована, крита черепицею хата, перед хатою колодязь. І ніякого ніде руху.

Відчиняю широку браму і кажу візникові в'їхати на подвір'я. Бачу, входить із-за хати з городу підтикана, з оберемком якогось зілля незнайома молодиця, дуже здивована появою таких несподіваних гостей. Догадуюсь, що це жінка мого брата Люба, якої я ще не бачив, а лише знаю з листів. Підходжу до неї і називаю себе. Молодиця кидає своє зілля і радісно викрикує:

— Невже Улас! Боже, яка несподіванка! — і ми кидаємося в обійми. — Наші всі в полі! Біжу їх кликати! — і вона справді лишає мене і кудись біжить.

По короткому часі з'являється весь спотілий, загорілий від сонця, дуже подібний до нашого батька наймолодший брат Федот, а за ним двоє його малих дітей — дівчинка Лідія і менший хлопчик Віктор. Обійми, вітання, перші запити: хто є, кого нема. За винятком дядькового Гриця і старшого Василевого сина Володимира, який був у червоній армії ідесь, мабуть, у Фінляндії загинув, решта всі дома і всі живі та здорові. Були колективізовані, але з цього села нікого не вивезли і всі господарства цілі.

Трохи згодом з радісним плачем вбігає наймолодша сестра Василина, за нею невдовзі її чоловік Василь Трифонюк з двома своїми малими синами — Лонгїном і Віктором. А там появився і найстарший брат, також Василь (у нашій родині аж чотири Василі), з своєю жінкою Ганною.

Але це не все. З'являються один за одним сусіди й інші селяни. Вість швидко рознеслася, і люди кидають працю і сходяться з усіх усюдів. Невдовзі ціле подвір'я заповнене народом: чоловіки, жінки, діти; безупинне вітання, багато незнайомих, які вже виросли без мене... І безліч запитів про всіх і все, так що братова ледве вирвала мене з юрби, щоб щось закусити з дороги. Ми пішли до хати, але люди не розходяться. Навпаки. Їх все збільшується. У дворі, мов на весіллі, стояли гуртами й гуторили до пізньої ночі.

Щоб трохи звільнитися від людей і побути з родиною, залишаємо мого візника у Федота і з сестрою Василиною та її родиною заднім ходом, через сад, відходимо до її хутора. Там я заночував. Спалося небагато, сливе всю ніч прогуторили з сестрою, бо було про що. Василина, моя улюблена сестра, яку я залишив ще підлітком, вже без мене, дуже молодою, бо їй не було ще шістнадцять років, вийшла заміж за дуже здібного, також молодого хлопця, Василя. Це цікава, дуже працювита пара, вони мали вже троє дітей — Лонгїна, Віктора і дворічного Володьку. З сестрою ми завжди дуже добре розумілися, вона відзначалася ясным, розумним і логічним думанням, завжди сприяла в моїй культурницькій роботі на селі, першою з сільських дівчат брала участь у аматорських театральних виставах, вважалася нашою «примадонною», і взагалі ми з нею мали постійний духовий контакт. Тепер вони з чоловіком мали невеличкий, під самим селом

хутір, невелику, але гарну хатку і дуже упорядковане господарство. Були всі дані, що з них вийдуть добрі господарі, але прийшов комунізм — і їх надії розвіялися. Колгосп скоював всю їх ініціативу і не збуджував ніяких зацікавлень.

Від сестри я довідався про останні роки життя батьків та їх смерть. Мама померла у тридцять третьому році, порівняно ще молодою: мала всього лише п'ятдесят шість років... Вона багато років страждала астмою, була перепрацьована, вмирала повільно і майже на ходу. Дуже сумувала за мною, хотіла ще побачитись, якась циганка наворожила їй, що я вернуся, і вона цією надією весь час жила. Але вмираючи, останнього дня вона попросила подати їй мою фотографію, що висіла на стіні, довго на неї дивилася, поцілувала її і, віддаючи сестрі, сказала:

— Неправду вона сказала... Не побачимось більше... — Того самого дня вона померла.

Батько помер три роки пізніше, багато років страждав на рака, мав тяжку смерть. Був також перепрацьований. Ціле його життя було виповнене працею на землі, громадськими справами і турботами «вивести в люди» своїх дітей. Мое письменство було для нього не дуже потішачим явищем, він знав, що це «не дасть йому хліба», але за своєю звичкою він мені в цьому не перечив. Мої батьки хотіли б бачити мене якимсь доктором чи інженером, а матері найбільше імпонувало щось як учитель чи професор... На жаль, ці їх сподівання не здійснилися. Помираючи, батько мав шістдесят шість років, і село справило йому дуже величавий похорон.

Наступного ранку цілою родиною ми поїхали на могили наших дорогих батьків, які були на невеличкому занедбаному кладовищі за селом. Два звичайні скромні насипи землі з великими дубовими хрестами... Трохи пізніше брат спорудив на їх могилах кам'яні пам'ятники, але покищо це виглядало дуже примітивно... Ми помоглилися над ними і вернулися додому.

Була субота, звичайний робочий день, але на наших хуторах було свято. Приходили й приходили святочно одягнуті люди, прибула ціла родина дядька Ялисея — Василь з жінкою Вівдено, їх сини Андрій та Леонтій... Появилася найстарша сестра Катерина з дітьми... Прибули мої колишні приятелі — Кирило Яремчук, Софрон Приймас. Прийшов колишній наш поміщик, тепер дуже опущений народний учитель Роман Лех... Почалися гостини... Спочатку у сестри Василини, пізніше у брата Федота... Було багато тостів, привітів і різних «Ой, ти Галю» та «Ой, ти хмелю», і коли б я не мусів ще сьогодні вертатися назад до Крем'янця, це протягнулося б до безконечности... Але я обіцяв бути сьогодні в Крем'янці з тим, що в понеділок повернуся назад до Тілявки.

Біля п'ятої години по обіді ми відїхали, а вже біля восьмої

вечора я був у великій залі ліцею, де стояло багато пишно прибраних столів, за якими було багато гостей, а в тому числі також німецьких військових з якимись трьома генералами. Це прийняття було влаштоване для німців, як подяка за звільнення від більшовизму. Такі прийняття в ті часи відбувалися по всій Україні, вони були щирі і спонтанні, але трохи згодом населення зрозуміло наміри нових окупантів, і щирість обернулась у велику ворожість... З приводу цього Геббельс, у відомому своєму щоденнику роком пізніше (25 квітня) писав:

«Населення України на початку було більше ніж схильне вважати фюрера спасителем Європи і вітало німецьку військову силу якнайщиріше. Це наставлення змінилося цілковито протягом місяців... Ми вдарили росіян, а особливо українців заміцно по голові нашою манерою поведінки з ними. Удар по голові не завжди є переконливим аргументом, і це стосується також українців та росіян...»

Догадалися. Ліпше пізно, ніж ніколи. За наші прийняття для німців сердяться також у Москві і навіть у Варшаві, але ці не можуть зрозуміти навіть стільки, як розумів Геббельс. Політика Москви і Варшави до нас була завжди винятково ганебною, і коли б сюди прийшли не німці, а турки чи китайці, повторилося б те саме. Треба бути бездушним, глухим, сліпим і елементарно дурним, щоб цього не розуміти.

Багато нових зустрічей і знайомств. Ночував у старого знайомого, відомого на Волині кооперативного діяча Йосипа Жиглевича. Оповідав мені про минулі роки Крем'янця, останні місяці польського панування, коли вони виарештували і вивезли до Берези Картузької багато (а в тому числі також і Жиглевича) наших людей... Про прихід більшовиків, нові арешти і нові заслання, розстріл без суду нашого спільного знайомого, відомого просвітянського і кооперативного діяча, посла до польського сойму і учителя Семена Жука. Згадували моїх гімназійних учителів: Кавуна, Гнажевського, Куца і взагалі багато говорили, так що спання не було багато.

А вже рано появився Шеккер, який повернувся з Рівного з своїм фільм-апаратом. Несподівано появився в Крем'янці голова Українського Центрального Комітету проф. Володимир Кубійович з своїм заступником Василем Глібовицьким, прибув також Степан Скрипник, появився відомий волинський діяч, колишній посол до сойму і довголітній директор Луцької гімназії Іван Власовський, відомий інженер і громадський діяч Арсен Шумовський, лікарка і громадська діячка Ганна Роцинська, наша колишня учителька Катерина Міляшкевич... У цьому товаристві я провів цілий час до полудня. Оглядали місто, фотографувалися, багато розмовляли. Обідав разом з Шеккером у Жиглевичів, а по обіді нас запросили знов до Жіночої служби Україні. Там чека-

ло на нас велике товариство, переважно молоді, дівчат у пишних народних убраннях. Запляновано велику прогулянку в гори, яку Шеккер мав зфільмувати. До нас приєднався голова міста Трохим Бригадир, його заступник Кирило Крестямпіль, і ми великим гуртом через ліцейський парк простували в напрямі гір. Незабутня прогулянка серед чарівної природи, гаями, ярами з препишними виглядами на місто, з співами й забавами. Пригадалось юнацтво на цих самих горах. Чудове, молоде, барвисте товариство. Шеккер весь час орудував своїм апаратом, було багато сміху і жартів.

А під вечір того ж гарного погожого дня, переповнені чудовим настроєм, разом з Шеккером, тією ж бричкою ми поїхали знов до Тилявки. Приїхали сливе затемна, ночував Шеккер у брата, а я у сестри, а рано весь наш чисельний рід зібрався у дядька Ялисея на другому кінці села, за долиною. Мені було дуже приємно застати дядьки ще живим, здоровим і навіть бадьорим, не дивлячись на його вісімдесят п'ять років. Ціле своє життя активний, оптимістичний, обвантажений своєю господарською, а разом з тим громадською роботою, невтомний читач книжок, старий вправний ткач і добрий муляр, він і тепер ще не дармував, а працював по господарству, пас худобу, співав старих пісень, які він дуже любив. Мав він щирю, просту, добру, пряму вдачу і любляче вражливе серце. Його незабутня дружина, наша дядина Одарка, померла кілька років тому, але він все ще почував себе дуже добре, ніколи не скаржився на здоров'я. Може тому, що я ніколи не чув, щоб він на щось скаржився взагалі.

У дядька зібралось багато гостей, пригощалися, співали, ходили до сусідів. День, вечір і ніч минули дуже скоро.

А у вівторок нова гостина. На цей раз у сусідньому селі Угорському — нашому районовому центрі, де на нас чекало начальство цілого району. Це вже було урядове прийняття: бучний обід, тости, а після обіду великою кавалькадою поїхали назад до Тилявки, де нас чекало закінчення цієї церемонії — парада імпровізованої районної міліції, якою командував мій шкільний товариш Арйон Кухарук. Я стояв на ганку старої школи, а передо мною проходила колона наших хлопців, у звичайних домашніх одягах з жовто-синіми опасками на рукавах, які намагалися «тримати парадний крок». Оригінальне видовище: парада міліції, яку приймає письменник. Але це не була парада міліції, а парада серця, щастя й захоплення.

Та на цьому наші несподівані урочистості далеко не скінчилися. Головне чекало нас на другий день, у середу, у день нашого від'їзду з Тилявки. І зроблено це було так само несподівано... Головним аранжером цього був наш чудовий молодий народний діяч і священник о. Палладій Дубицький.

Втомлені парадями, гостинами, зустрічами, обвантажені чи-

сленними подарунками, біля години десятої рано, після безконечних гарячих обіймів і прощань, ми з Шеккером нарешті вирушили назад до Рівного. Нас проводили численні наші родичі, а дорогою весь час ми мусіли зупинятися, щоб потиснути на прощання руки багатьом іншим сусідам і знайомим.

А коли доїхали до середини села, що проти старої церкви, побачили перед нами багато народу, переважно молоді у святочних одягах, з вінками квітів та збіжжя і різним господарським знаряддям у руках. Спереду цього зборища ми побачили застелений настільником стіл, на столі буханець хліба, солянка солли і пишній вінок з пшениці. За столом стояв о. Палладій, староста села Софрон Приймає з прапором і двоє дівчат у гарних народних одягах.

Коли ми наблизилися до них та зійшли з брички, о. Палладій почав привітальну промову, а після того одна з дівчат подала мені хліб і сіль, друга вінок пшениці, а разом з цим до мене підступило двоє хлопців, які піднесли мене на схрещених руках і рушили вперед. За ними рушила ціла маса народу, яка почала співати мою улюблену обжинкову пісню «Живо, женчики, живо», яку я часто колись співав з моїми товаришами. Так усі ми разом пройшли здовж селом аж до громадського будинку, колись «громадського магазю», а тепер сільської хати-читальні. Я не почував себе дуже вигідно у цій позиції, але зворушення було надзвичайне. Стільки молоді, стільки вінків, усе те їх знаряддя праці і їх спів наповняли мене великим щастям, якого я ще не встиг до кінця збагнути. Ми дійшли до хати-читальні, увійшли до її середини, і тут я виголосив коротку промову, пригадавши колишню нашу роботу в цьому самому селі, подякувавши за таке привітання і таку чудову зустріч. А коли після цього ми вийшли знову надвір, ми побачили нашу бричку, яка від низу до верху була завітчана вінками із збіжжя і квітів. Розуміється, весь цей час Шеккер мав досить роботи з своїм фільмовим апаратом. Після ще й ще зворушливе прощання, дякування, проводи аж ген за село і від'їзд.

Це було щось з тієї казки, яку нам інколи розповідає саме життя. Пригадується початок її. Мені було років дванадцять-тринадцять, я пас на полі корови і, як звичайно, завжди про щось мріяв. Між тим часто мріялося про далекі чужі краї, про людей, про світ, бо земля наша мало давала нагоди жити великим життям. Особливо у цих наших рамцях глибокої провінції, національного безправ'я і соціальної безпорадності. Бо хіба ніде на планеті так мало уявляли про історично діючий час, як серед мого середовища. Та маленька, крита соломюю хатина, що на її ганочку я приймав парадну міліцію, з однією клясною кімнаткою, одним учителем, «трьома групами», кількома десятками випадкових школярів, які приходили сюди, як «упаде сніг», і відходили,

як «сніг згине», не була школою, а хіба лише її символом. Сюди приходили не вчитися, а пізнати кілька знаків, щоб з них могли зложити свій підпис, або як «підеш у москалі» — могли нашкрятати додому «письмо».

Відколи ця школа тут стояла, ніхто ще не вийшов з неї грамотним, і треба додати, що й таких «шкіл» на так звану цілу волость, що складалася з шістнадцяти сіл, було не більше трьох.

Розуміється, між нами були школені «батюшки», плекані поміщики, вчена інтелігенція («пани»). У Крем'янці була гімназія, у Києві університет, у Москві «Художественный театр», у Петербурзі «Императорский балет». Був Достоевський, був Чайковський, був Менделєєв... Але нічого цього не було у сфері мислення і діяння того оточення, в якому я народився і ріс. Ми перебували у стані історично за давньої стагнації... І, здається, мені першому вдалося це зрозуміти, а коли я це зрозумів — переборення і знищення такого стану стало моєю життєвою метою.

Це був складний процес, поки з мене, «истинно-русского малороса» і царського патріота, волею шевченківського слова став запорозько-український романтик, щоб пізніше стати просвітянсько-кооперативним реалістом. Я спірися з моїм селом, як кінь з плугом, ми брали приступом кожну хату і кожну душу, усю мою гімназіяльну мудрість я намагався перенести на моїх Кирилів, Савок, Корніїв, ми затирали різницю, створену темними віками поміж «паничами» о. Данилевича чи поміщика Леха і моїми босими Грицями, ми не ділилися ні на яких правих чи лівих, не вірили в які чудодійні амулети Марксів-Ленінів, а йшли всі разом до читальні, до кооперативи, на спортове грище, на вечорниці... І не тільки читали Кащенко, ставили «На перші гулі», грали в футбол, співали «Ой, ти хмелю», але робили також цеглу, били камінь, возили колоди, мурували хати, мостили вулицю...

І коли я цього дня по довшому часі прибув до свого села, воно вже було не колишнє село, а теперішнє. Різниця воно від решти сіл, як різниця здорова людина від хворої. А з огляду на те, що ми розогнували не клясову, а скорше людську, національну, політичну, господарську свідомість, село було збережене від провакацій, взаємоненависти і доносів, а тому його не зумів розкласти більшовицький режим останніх років і воно найкраще зберіглося. Ми не ділилися на панів, куркулів, підкуркульників, між нами не було партійних гістериків, бомбастичних пропагандистів, паперових «героїв праці», а звичайні розумні трудові люди. Мій колишній товариш Кирило Яремчук, вроджений незаможник, якого я вчив арифметики, історії і навіть альгебри, став головним бухгалтером колгоспу, а наш колишній поміщик і також товариш, Роман Лех, вчив колгоспних дітей грамоти. І все було в найкращому порядку.

Пригадується, як нелегко було свого часу намовити перших

хлопців, щоб вони, замість горілки, виписали собі першу газету, щоб ходили не лише на вечорниці, але й до читальні, щоб, замість розбивати один одному голови, грали у футбол, робили вистави, будували кооперативу, але це було переможене, і коли мої товариші по праці пронесли мене сьогодні на руках, це не був випадковий порожній жест чи примха, а вияв тріумфу зробленого нами діла.

І роздумуючи над цим, я завжди пригадую думки Гоголя з приводу подібних справ: «Які нерівні, глухі, вузькі, непролазні, що зводять далеко вбік, дороги вибирало людство, бажаючи досягнути вічної істини, в той час як перед ним була відкрита проста путь, подібна до тієї, що веде до великої храмини і призначена цареві на чертоги. За всі інші путі ширша вона і осяяна всю ніч огнями; однак в глухій темноті пливли люди...»

Нав'язуючи до цього, хочеться сказати, скільки непотрібних томів Леніна треба було написати, скільки треба було вимордувати людей, зруйнувати майна, щоб не досягти навіть того, що ми досягли в Тилявіці, користуючись лише звичайним «здоровим людським розумом». Усе советське господарство засадничо не господарство, а складний, тяжкий, виповнений забобонами ритуал, видуманий кабалістично зформованими індивідуумами. Це культ, і, як кожний культ, він засадничо вимагав ентузіазму, фанатизму, жертви, але не логіки й розуму, а тим самим треба чекати від нього не «земних благ», а, дозвольте так сказати, благ небесних.

Однак до теми: наша завітчана бречка патетично в'їжджає до Крем'янця о годині, мабуть, третій по обіді, нас там уже ждали. Ми ж навіть забули, що маємо там замовлений публічний виступ і на нас вже чекає вщерть наповнена зала, колись модного «Інтимного театру». Та сама зала, у якій стільки доводилося вистоявати «на гальорці» (задні стоячі місця) і буревійно оплескувати різні виступи: Комаровський, Котко, Авраменко, Вертинський, Аверченко та інші, а потім ще різні збори, віча, курси. Тепер ця зала здається мені ганебно малою і безнадійно занедбаною.

А мое чергове підприємство особливо непривабливим. Поперше, влаштовують його сопартійники, тобто (мельниківці) «наші», тобто «проти», ніколи не почував я добре себе в цій ролі, а за останні дні вибився з неї цілковито. Подруге, це ще захоплення «визволенням», вимагається певних ритуальних фраз, які не проходять через горло, а потрете... Вже трохи досить паради і хотілося б відпочинку.

Але сталося. Говорив про відбудову господарства, потребу вияву ініціативи, торгівлю, освіту — виразно справи трагічно бужденні і ніяк не письменницькі, а вже возсім не в дусі доби, бож Крем'янець і всі інші волинські міста виразно під контролем «узурпаторів» (бандерівців); вони вимагають конечно «визволен-

ня»... Фатально невдала промова, але мені все таки плескали і всі вітали, за винятком хіба (мабуть, першої за цього режиму на Волині) газетки «Крем'янецький вісник», яка, як і годиться чесним «узурпаторам», не помістила про мої притоди ні одного рядка, дармащо її редактор Аркадій Ткачук був не меншим моїм прихильником, як і всі інші. Пізніше я довідався, що все це сталося на «наказ згори», що я їм з приємністю вибачив, бо я дістав стільки «знизу», що ніяка «гора» мене більше не цікавила.

Але і на цьому наша епопея не кінчається. Не встигли вийти з «Інтимного», як нас вже чекало тягарове авто, що мало везти нас кудись далі. Заправляють парадом Михайло Медвецький, Петро Остапчук, Євген Міцевич; все це, розуміється, чудові хлопці, але куди вони нас везуть? На цей раз не так далеко, яких двадцять кілометрів у напрямі Дубна, до села Верби. Чекає нас там знову повна зала, і я вже вдруге говорю про розбудову господарства, освіту і політику... Нас знову вітають, а після того, вже затемна, заходимо на вечерю, далєбі ми вже її заслужили... Дуже мила, приємна, сердечна родина Скрипнюків, великий, повний, блискучий стіл, як на Великдень, і три на диво співучі сестри... І повно гостей... Скінчилося це сливе над ранком...

Але вже другого дня їмо обід у Дубні... У мого прекрасного друга, начальника округи Олексія Сацюка та його чудової дружини Марії. На щастя, на цей раз без промов і без вітань, зате оповідання Сацюка виняткового тяжкі. Оповів нам про масакру політичних в'язнів у дубенській в'язниці при відступі советів. Було просто в камерах розстріляно з кулеметів п'ятсот сімдесят людей. Сацюк був також між ними, але йому вдалося, сливе чудом, врятуватися під трупами. Мотив, що звучить тепер по всій Україні і звучатиме так довго, поки житиме цей народ на землі.

По обіді тяжка, трагічно хвора «емка» Дубенської окружної управи з охами й ахами та постійним втручанням шофера до її мотора відвозить нас до Рівного. Велика радість. Вітаємося з нашими киянами, мов би ми вернулися з експедиції до Африки. Шеккер роздає подарунки. А увечорі в Полікарпа Васильовича офіційне прийняття.

НАРЕШТІ ДЕРМАНЬ

Справді, нарешті Дермань... Після десятка днів моєї Волині, які минули для мене, як одна мить.

Субота, шістнадцятого серпня, гарний, погожий жнив'яний день. Давно вже на цей день чекаю. Дермань для мене центр центрів на плянеті. І не тільки тому, що десь там і колись там я народився... До речі, як оповідала мати, серед незвичних обставин — на весіллі дядька Омелька... Але також тому, що це

справді «село, неначе писанка», з його древнім Троїцьким монастирем, Свято-Феодорівською учительською семінарією, садами, парками, галями, яругами, пречудовими переказами та легендами.

А також і тому, що тут родилися, вмирали і знов родилися мої батьки, діди, прадіди і прапрадіди, з яких я знав лише діда Уліяна та бабу Євдокію по материній лінії, а діда Антона та бабу Лукію — по батьковій. Знаю, що мій прадід по батьковій лінії звався Кирилом, а прапрадід Йосафатом . . . А прабабуня звалась також Євдокією . . . По материній лінії прадід звався Михайло Рудий-Мартинюк, а прабабуня — ще одна Євдокія, дочка ще одного Кирила.

Батько мій Олексій Данильчук-Самчук, народився 27 жовтня 1869 року, був одружений двічі, перший раз приблизно 1889 року, жінка його Марія з села Мизочика померла нагло 1899, залишивши двоє сиріт — Катерину і Василя. Другий раз він одружився 1900 року, жінка його, моя мати, Настасія з роду Руда-Мартинюк, народжена 23 грудня 1877 року. Від цього шлюбу було п'ятеро дітей — Петро, Пилип, Улас, Федот і дівчина Васса, яку ми звали Василиною. Петро і Пилип померли на шкарлятину, коли першому було три роки, а другому два. Обидва померли одного місяця, і я їх не пам'ятаю. Федот народився 1908 року, а Василина 1912.

Оце і є те коріння, що в'яже мене з Дерманем. Усі мої предки були хлібороби, за панщини кріпаки, за винятком одного з давніх предків Данила Гуци, який прибув на наш куток Запоріжжя ще за давніх часів. Оповідали, що за Хмельниччини, і що він був козаком. Мій батько залишив Запоріжжя (Дермань ділився на «кутки», і наш куток звався Запоріжжя) 1907 року і вибрався на хутір Лебедщину — п'ять кілометрів від Дерманя, де мав п'ять десятин землі. Згодом він помножив свою власність на ще одну десятину, а 1913 року залишив і це місце, переїхав до Тилявки, де вже набув чотирнадцять десятин.

А взагалі мій рід не походив з багатих. Мій дід Антін мав дев'ять десятин панцизнього наділу, але на них він мав чотири сини — Ялисея, Олексія, Омелька і Парфена, а до того дочку Лукію. Лише впертою й послідовною працею мій батько і мій дядько Ялисей набули більше ґрунту на Крем'яниччині, дядько Парфен залишився на нашій прабатьківщині, а дядько Омелько був відданий у приймаки до Півчого. Цей останній ніколи не був господарем, здебільша гуляв, байдикував, за революції був «за бідний клас» і належав в родині до постійної опозиції. З таких у нас звичайно рекрутувалася «савецка власть» . . .

Не дивлячись на те, що мій батько мав лише «три групи» народної школи, а мати знала лишень три літери — А — як кроківка, Ж — як жук, і О — як калачик, вони намагалися дати своїм дітям кращу освіту, «посилати на вищі школи», з чого ско-

ристався лише я, бо решта моїх братів воліли зістатися дома і бути далі хліборобами. З синів мого дядька Ялисея дістав вищу освіту — історично-філологічний факультет Варшавського університету — лише Григорій, який пізніше був доцентом Львівського університету, десь 1940 року був заарештований і більше не вернувся.

Таке родинне тло мого Дерманя. І хоча мій батько залишив це місце ще перед першою світовою війною, я був тісно зв'язаний з ним духово і фізично значно довше, бо коли я скінчив 1917 року народну школу в Тилявці, я одразу перейшов «на вищі школи» до Дерманя, вступив до так званої двоклясової школи при семінарії, яка пізніше, за української влади, була перейменована на чотириклясову вищу початкову школу, з якої я мав намір перейти до учительської семінарії. Але 1920 року, коли я був у третій класі вищепочаткової школи, всі ці школи поляки нам закрили, і цього ж року я склав іспит до п'ятої класи української гімназії в Крем'янці, якої не скінчив, бо перед самим закінченням мене покликали до війська. Наша приватна гімназія від рекрутства не звільняла.

Можливо також, з помсти за це я вирішив взагалі звільнитися від опіки «братів слов'ян» і стати бездержавним громадянином світу, скориставшись претекстом військової служби.

Але все це було . . . За царя, за війни, за революції, за перших років Польщі. То були винаятково нерівні часи, повні зривів, змін, перешкод, труднощів. Ми не могли систематично вчитися, нормально розвиватися, надіятися на нормальну працю.

Але що таке Дермань тепер? Не бачив його добрих п'ятнадцять років. Час майже одного покоління. Горів бажанням скорше там бути . . . І взагалі я завжди любив «їхати до Дерманя», ще в дитинстві, коли ми їздили туди з Тилявки кілька разів річно з приводу різних okazji. Теперішня поїздка має значення винаяткове . . . Вибралися ми втрійку: я, Степан Скрипник, Іван Шеккер, і ще шофер Трифом — маленьким автом Скрипника «фіят-польський».

Як звичайно, ми не знали, до кого їдемо, де зупинимося, правдоподібно, це мав би бути мій двоюрідний швагер Семен Андрущук, бо він найзаможніший і йому найлегше дати раду з такою ватагою гостей. Але з попереднього досвіду ми вже знали, що цим турбуватися не треба. Все населення країни було моїми рідними.

Виїхали в полудень, перед нами тридцять кілометрів не дуже доброї дороги, через Басів Кут, Здолбунове, Здовбицю, Лідаву, Гільче, Лебеді. Я, розуміється, як звичайно, переживав . . . Людина найбільша живе життям минулого, особливо раннього, початкового . . . Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно освіжа-

юча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі. І грізний загартований в боях воїн, і одчайдушний злочинець, і мудрий старець у хвилини глибоких криз стають дітьми з іменням матері на устах.

А які вражаючі ті місця, які б не були вони скромні, де наше дитинство протікало. Кожна точка такого простору лишається в пам'яті, кожний звук, кожний настрій, кожна пора року, кожна зміна погоди... І небо і земля, рослини і живі тварі, жива і мертва річ — все це лишається з нами назавжди.

Моє дитинство проминуло ось у цьому просторі. Бачу його виразно тому, що це місце було для мене заборонене. Це лежить ось там далі, зараз за Гільчем, починаючи з села Лебеді з його долиною, лугом, річкою, ставками аж до Дерманя. Швидко минаємо великий залізничний вузол Здолбунове, такий пам'ятний мені з часів революції. Тут відбувалися сутички різних сил того виняткового часу, які мене інтригували... Минаємо села Лідаву, Гільче, минаємо Лебеді. Ці назви врзалися в мою уяву назавжди. Ось те саме Гільче, куди ми їздили «на Миколи» на «отпуст». А ось Лебеді, куди посилала мене мати за три верстви «до лавки» за «керосиною», сіллю, сірниками та оселедцями. Типове українське село-присілок, розложене здовж долини з річкою двома рядами хаток з садками, городами й сіножатями. Воно не мало ні школи, ні церкви, лебедяни ходили за цими потребами до Дерманя, Гільча або Верхова, але вони мали добрий земський банк, а тому їх село виглядало заможнo. Тепер воно має також свою школу.

Минаємо Лебеді... І ось та моя Лебедщина — долина з лугами і річкою, де був одинокий наш хуторець з трьох будинків: хати разом з хлівом під одною покрівлею, клуні на мурованих з каменю стовпах насупроти хати і свининця, курника та дровітні під одною стріхою навпоперек... Під пригірком, над дорожиною, з молодим садом і городом та виглядом на луг, на протилежний схил долини покритий молодим сосновим лісом і на млин з західнього правого боку. Чудове, затишне, поетичне місце, виповнене містерією перших дитячих вражень.

І от, повний спогадів, я наближаюся до того місця, і яка шкода, що я не сам і їду автом, а не йду босими ногами витоптаною стежкою здовж лугу, покритого зеленою травою, ромашками, конюшинкою, петровим батоном, від нашої криничини «з кадубцем» під вільхами з її дуже прозорою холодною водою, до цього ось місця, де стояв той хутір. Як добре було б побути тут деякий час з самим собою.

А що сталося тут за ці двадцять вісім років, відколи ми це місце залишили? Безконечно багато. Зникли не тільки всі ознаки хутора, але й ті ліси, що оздоблювали обидва схили долини, і ті верболози над річкою, і те стависько з його пишними очерета-

ми, і навіть сама річка та млинок звузилися і зменшилися до невпізнання. Яка шкода, що природа нашого краю так на очах бідніє і немає ніякої ради, щоб запобігти цього спустошення. Тепер тут усе довкруги виглядає, як один великий, стовчений вигін.

Ми зупинилися приблизно на тому місці, де стояв наш хутір, але все довкруги так змінилося, що я не мав певности, чи воно те справжнє. Поблизу на полі працювали люди, які, мабуть, були здивовані появою нашого авта в такому безлюдному місці, і я подивився чоловіка, щоб він допоміг мені розібратися в ситуації. Він був здивований і зраділий, коли довідався, хто я і чого шукаю, бо він чув про мене, і про Скрипника, і про мого батька, і про наш хутір... Ми вже спільно розшукали те місце, нічого там не знайшли відмінного, лише Шеккер зробив при цьому кілька фотозняток, і одна з них була пізніше поміщена у першому числі нашої газети «Волинь».

Після цього ми поїхали далі, побіля «чеського млина», побіля того місця, де колись був млин і монастирський став, від яких не залишилися тепер ніякого сліду, через «Городне» до «Лисів» і виїхали на майданчик поміж семінарськими будинками і монастирем з його трьома старими липами, між якими все ще стояв пам'ятник, так званий Дволикий Ян, призначення якого не знаю і до цього часу. Це центр села, яке на кілометри, по ярах і горбах, розляглося на всі боки, неділями і святами тут звичайно великий рух, сюди сходяться дерманці з усіх своїх «кутків», колись тут крутилися каруселі і відбувалися малі ярмарки. А ось ті великі будови школи, в яких я побирав свою мудрість, і старовинний, оточений муром, з високою дзвіницею, монастир, з яким пов'язано стільки спогадів і пригод.

Зараз тут порожньо, безлюдно і тихо. І сумно... На всьому помітне спустошення. Майже зникли чудові сади — сливи, яблуні, горіхи... Ясеновий гай під мурами і алея високих ялин за муром, які так гарно виринали з-за мурів і шуміли навіть при тихій погоді. Все це тепер зникло. Лише рештки дерев, лише пара смерек і занедбані будови з поржавілою бляхою дахів.

Мо поїхали далі побіля великої приходської церкви, зробили кілька зняток на тлі монастиря, пробували заходити до о. Кульчинського, не застали його дома і поїхали далі на мое Запоріжжя.

Але доїхати туди модерними засобами комунікації не було простою справою. Це таки справді Запоріжжя, на горі, на краю села, за лугами та ярами... Круті, не моцні, старосвітські дороги... Наша машина зо всіх сил намагалася вивезти, але «взяти» гору до Балабів їй не вистачило снаги. На одному дуже критичному, бо вузькому й глибокому, місці вона одчайдушно загарчала, зупинилася і не пішла далі. Ніякі зусилля нашого прекрасного шофера не дали наслідків. Отже ми засіли, можна сказати, на середині дороги.

Розуміється, сама поява якогось авта в такому закутку була не абиякою сенсацією. З дворів, садів і городів почали збігатися спочатку собаки, за собаками діти, за дітьми жінки, за жінками чоловіки . . . Несподівано появився і мій двоюрідний брат по материній лінії Андрій Рудий. Почалося пізнавання, дивування, чоломкання. Нам треба звільнити дорогу, яку ми зовсім затарасували, поблизу була садиба моїх старих знайомих Шевчуків, і ми попрямували до них. Застали їх у клуні при скиданні сніпів, і вони були дуже здивовані, що до їх двору ввалюється якась юрба людей, а до того ще й впихають якесь авто. Ще більше було їх здивування, коли вони побачили і пізнали нас, чого вони аж ніяк не могли сподіватися.

До речі, Йосип і Мотря Шевчуки обоє мають закінчену середню освіту, він учительську семінарію в Дермані, а вона спочатку вчилася у відомій жіночій гімназії в Острозі («Острозьке братство»), а після закінчила гімназію в Крем'янці. Це жертви польської екстермінаційної політики, яка їм обом, як українцям, заборонила працювати за учительським фахом, і вони мусіли залишитися при сільському господарстві.

Отже це хлібороби з нужди, але хлібороби прикметні. Мотря, дочка відомого в Дермані господаря Михайла Мартинюка, всі діти якого дістали порядну освіту. Найстарший його син Іван скінчив землемірство, молодший Федір, мій одноклясник, закінчив медицину в Женеві. Всі вони визначалися як господарі, як люди громадської ініціативи, як фахівці . . . Вони мали гарно упорядковані господарства в селі і на хуторі і могли бути зразком господарювання взагалі.

Вістка про наше прибуття швидко рознеслася, подвір'я Шевчука повнилося людьми, переважно моїми співпастухами, співшколярами, співпарубками Макарами та Архипами. Появився і Семен Андрущук аж «із-за рову», до якого ми властиво прямували. Багато розмов, запитів, здивування. На нічліг наше товариство поділилося: ми з Шеккером пішли до Семена, а Степан Іванович з шофером залишилися у Шевчуків. Завтра маємо зустрітися біля церкви.

Вже затемна йдемо навпростець стежкою через яр, на другий куток Запоріжжя. До болю знайомі місця, з залишками колишніх пишних садів та ярів, гаїв, городів. Стільки тут було цвіту та соловейків. Зараз це місце майже спустошене. Це були переважно багатші садиби, їх обложено наймовірними податками, до того додалися суворі зими, сади вимерзли, а гаї, дерева, плоти вирубані на паливо. «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні», — казали про таке селяни.

Велика радість зустрічі з моєю найдорожчою двоюрідною сестрою Палажкою, жінкою Семена, матір'ю двох дітей, дівчини Антоніни і хлопця Тараса. З Палажкою в нас багато спільно

пережитого, ще поки дядько Ялисей не виїхав до Тилявки, я постійно у них жив, ходив від них до школи і почував себе, як дома. Палажка була моєю і сестрою, і господинею, і втаємниченим у різні проблеми другом. Коли вона виходила за Семена, я був дружбою на весіллі.

А Семен — це особливий розділ нашої дійсності. Найчистіший колись пролетар, сирота, бундючний матрос Балтицької фльоти з крейсера «Пересвет», перший з перших, що піднімали «красний флаг» революції «великого жовтня», один з організаторів протиукраїнського повстання тут у Дермані 1919 року (відомий напад на Здолбунів), гнаний і переслідуваний пізніше польською поліцією, а разом тепер перший з перших «куркуль», перший господар на цьому кутку, перший розкуркулений і перший кандидат на вивіз до Сибіру, який уникнув висилки лише випадково. Впертою, послідовною, розумною працею вони обоє почали 1920 року з маленької хатини пустки, без вікон і дверей, побудували прекрасну велику, криту залізом хату, прекрасну муровану клуню, такі ж самі хліви і повітки, мали дванадцять голів рогатої худоби, шість безрогої, безліч дробу, невеличку крамницю і трое гарних коней... Тепер з того лишилися голі мури будинків, одна корова, одна ялівка і пара худих коненят. «Все з'їв Сталін»... Але вони знов зводяться на ноги і думають починати наново... Тепер йому не згадує про його геройське матроство («Ет, були сліпаки»), він сам і його родина давно вже не ті.

І яка радість, що ми знову зустрілися, але ми й тут уже не самі. Скоро і сюди почали сходитися люди — далекі і близькі, переважно ті, з якими ми зналися від дитинства. Прибув і найближчий нащадок нашого роду, наймолодший брат мого батька, кривий дядько Парфен, що живе тут поблизу, за гаєм, на нашій прадідівщині, прийшло кілька дуже близьких сусідів Бухалів, Серед, Андрущуків... Несподівано появився, весь спотілий, тяжкий доктор Федір Мартинюк, який мешкає аж біля монастиря. Він довідався про наш приїзд, розшукував нас по цілому селі, ледве знайшов і тепер вимагає, щоб ми йшли до нього ночувати, проти чого зняв рішучий протест Семен, заявляючи, що хоч він і не доктор, але хата його не гірша від докторової і для нас тут вистачить місця.

Щоб полагодити справу полюбовно і не доводити до гострого, Семен роздобув негайно кілька старих, гранених пляшок легендарного волинського самогону, зсунули два столи, покрили білимми скатертинами, Палажка додала до цього порядне кільце не менш легендарної ковбаси, ще кілька перерізкок традиційного сала, і славетна запорізька гостина почалася.

Приємно і радісно бути в такому товаристві, це ж бо все «герої» моїх писань, найближчі стражі роду. Дермань та його Запоріжжя завжди тримали мене при житті, наповняли мене надією,

і коли я буваю між цими людьми, здається, що я в якійсь старовинній, барвистій легенді, переповненій чудодійними пригодами, мов би з оповідань Одиссея.

Наш бенкет протривав до пізньої ночі, було гармидерно, рухливо, безтурботно. Перший раз за всі минулі роки ці люди почували себе вільними. До цього часу вони були переважно кандидати на вивіз до Сибіру, і той Дамоклів меч протягом двох з половиною років надавав загальний настрій їх щоденному побуту. Мало ночей спали вони спокійно, бо звичайно вивозили людей ночами. Ця дивовижна система «соціалізму» видумала саме таку форму поведінки з живими людьми, вважаючи це за велике досягнення гуманізму. Історія напевно зуміє це належно оцінити, і людство майбутнього, з перспективи часу і простору, виділить цей період своєї минувшини як приклад великого затемнення людини в людині.

А другого ранку, як велить закон цього села, ми всі збиралися до церкви. У Дермані «йти до церкви» значило виконувати певний ритуал. Це значило йти до церкви, на концерт, в оперу, на виставу мод, на прогулянку, на зустрічі й залицяння одночасно. Йшли масово, урочисто, святочно. Біля церкви (приходської чи монастирської) зустрічалися зо всіх близьких і далеких кутків рідня, куми, свати, приятелі, закохані. Для молоді це карнавал, парада, вистава. Парубки і дівчата, гуртами і поодинці, у найкращих одягах повільно проходили туди й назад від «приходу» до «монастиря», одні одних оглядали, мінялися привітаннями, заувагами, робили знайомства, домовлялися «на вечорниці», на музики, на побачення. Дуже часто це було передгрою їх одруження.

Дорослі і старші віддавали також данину Богові, відстоявши офіційну частину богослужби до «достойно» чи «отченаша», виходили після статечно, без поспіху на широке, обгороджене залізним парканом подвір'я під липи, акації і горіхи і тут творили форум, стояли мальовничими гуртами, обговорювали погоду, урожай, сільські сенсації, велику політику і поточні справи. Жінки звичайно обсідали всі колоди, всі лавки, а при добрій погоді і всі травники. Розуміється, теми їх невичерпні. Не було таких таємниць, яких би вони не знали, не було таких залицянок, заручень, шлюбів, яких би вони не обговорили до останнього рубчика. Все це вимагало особливої делікатности, винятково вишуканої мови, надзвичайно тонкої інтерпретації. «Дорогенька кумасю», «милий сватуню», «хороша сусідонько», «ваш гарний синочок», «ваша красуня донечка». Сумніваюся, чи найвища англійська аристократія могла похвалитися більш вишуканою мовою, ніж дерманські кумасі на церковних колодках.

Перед брамою звичайно стояли рядами підводи. Було добрим тоном приїхати до церкви гарно вимощеним і застеленим килимом возом і добре вичищеними, з заплетеними гривами кінями.

А під час сезону весіллів до цього додавалися ще розкішні оздоби з барвистого паперу. Хто з дерманців не хотів блиснути своїми кіньми або своїм гарним возом. Це вже така людська прикмета . . .

Приходська церква була простора, широка з великою банею. Служба відбувалася повільно, довго, урочисто з безконечними парастасами, панахидами, вінчаннями, хрищеннями. Правив звичайно священник-благодійний, колись Клавдій Іваницький з дяконом о. Дам'яном і дяком з сільської громади. Прислуговували два малі прислужники у відповідних піддясничках і звичайно пишній та солідній церковній староста. Співали два хори, один вгорі, «на хорах», і один внизу, «на крилосі». Хором заправляв досвідчений диригент, виконували найскладніші херувимські Бортянського, Веделя й інших композиторів.

При церкві діяло дуже старе, ще з сімнадцятого століття братство, що складалося з братчиків і сестричок старшого віку, завданням яких було утримувати церкву в належному порядку, дбати про її красу, світлий «на евангеліє» свічки, влаштовувати громадські обіди. Цей останній ритуал користався особливою увагою і відбувався досить часто. Влітку на звичайному свіжому травнику в саду, а зимою в залі спеціального церковного будинку, який звався «проскурницею». Пили, їли, братчики дбали про «півока», а сестрички про смажену капусту, вареники, сметану, пиріжки. Боханці, паляниці, книші споживалися в незчисленній кількості і були невід'ємним додатком при кожній okazії.

З церквою пов'язане ціле життя тутешньої людини, особливо в її ранніх роках. І не лише релігійне, а передусім соціальне, громадське, суспільне, культурне. Для селянської дитини це було єдине місце, де вона відривалася від нудної буденщини. Великдень, Трійця, Різдво, Водохристі, крашанки, коляда. Сюди сходилися різні люди: «пани», учителі, учні, службовці, чехи, жиди, «москалі» (солдати), що приходили на відпустку, матроси, гвардійці. Все це давало поживу фантазії, викликало бажання пізнати світ і життя поза обріями цього простору. Це було свято серед буднів, барвистість серед сірости, музика серед беззвучности.

Пізніше я мав нагоду бувати в Нотр-Дам у Парижі, в соборі св. Петра в Римі, я подивляв їх монументальну величність, багатство і розкіш їх будови, але не знаходив у них тих емоцій, що якимись особливими чарами в'яжуть нас з божественністю. Пригадую, коли я дивився з висоти Сакре-Кер на Париж, я чомусь думав про цю церкву св. Трійці в Дермані.

А тому ця неділя була для мене подією. Я повернувся назад і знов «ішов до церкви». У Дермані. З Запоріжжя. Дуже знайомими стежками, на яких не було місця, до якого б не торкнулися мої босі ноги. Спочатку перелаз з «нашої Гуцівщини» на «Мотрине», далі стежкою попри Мотрин лішний до Ляшового займиська, вниз займищем з його старими березами, дубами й липами, до пере-

лазу «на вигін». Далі вигоном з «криничиною» і копанками, до ще одного перелазу «на Шавронське». Далі Шавронським лутом, з високими, стрункими вільхами здовж потоку, до Манастирського... А там уже вгору твердою, пирокую стежкою з виглядом на монастир праворуч, все вище і вище, аж поки не покажеться з-за гори позолочений хрест приходської церкви, який починає на очах рости, аж поки не виросте у широку алюмінійового кольору баню, що домінує понад зеленим простором садів.

На жаль, на цей раз я не йшов дослівно до церкви через Мотрине і Ляшове займисько. Не дивлячись на довге бенкетування минулої ночі, я прокинувся дуже рано. Було не до спання. Я ж на Запоріжжі. Треба все бачити, до всього доторкнутися. Перш за все треба піти на «нашу Гуцівщину», місце мого роду з прапрадіда, і далі. Мене поймає нетерплячка дитини, бож це справді те по-дитячому вразливе місце нашої душі, яке не визнає норми чи стриму. Постають в уяві батьки, діди, рід, покоління, у цій землі їх коріння, у цьому повітрі їх дух, а тим самим і мое коріння, і мій дух. Я вирвався звідсіль і пішов у світ, але я тут побачив світ і пізнав його. Це та точка планети, що дала мені перше опертя з ембріону моєї матері і мого батька, з атома їх духа і тіла, щоб пізніше я став частиною великого, видимого космосу, буття. І саме тому ця точка планети для мене така дорога.

Від Семена до Гуців всього лише чверть кілометра ходу стежкою через Трихонове і небагато далі дорогою поза садами. Ходили звичайно стежкою, спочатку через густий, молодий лішник вниз до перелазу, далі Трихонів сад і город, і знов перелаз, і, нарешті, Гуци. Назва Гуци це назва нашого роду, назва якогось нашого далекого предка, як і назви інших мешканців Запоріжжя: Бухалів, Серед, Балабів. Нова наша прийшла назва Данильчуків-Самчуків не прицепилася на цьому місці, вона лише в урядових паперах, але тут вона чужа й нелегальна. Ціле село нас знає як Гуців — колись і тепер.

Територія нашого гуцівського царства невелика, це лише північна частина запорізького горба, вкритого садами, лішниками, бгіжами, городами, порізаного ярмом і відділеного з півночі від решти села стрімким, глибоким кам'янистим ярмом, з його долиною, криницею під трьома вербами і вигоном. На найвищому місці горба примістилася садиба Гуців, двох братів: мого діда Антона і його молодшого брата Івана. Це були переважно дерев'яні забудівлі: хата, зложена з кругляків «у зруб», дильована клуня, хліви та повітки. Все крилося соломомою, стріхою, сніпками з стропами, підстрішками й капіжками. Довкруги був сад, переважно сливи-угорки, але також яблуні, груші, черешні, вишні й горіхи. А далі город і «другий», молодий сад, що разом з лішником і сі-

ножаттю простягався до одного з потоків, з яких починається річка Усте, що десь там далі, біля Рівного, впадає до Горині.

Антін та Іван, дармащо рідні брати, вдачу і долю мали різну. Жили вони межа в межу, рік у рік, до них доїжджали через одну браму, їх стежки далі вниз до води перетиналися, але жили вони дуже по-різному. Антін, як сказано, мав чотири сини і одну дочку і жив «по-мужицьки», тобто селянином-хліборобом. Але брат його не женився, а «пішов у світ» і десь там, «у Корці чи де інде», у графа Сангушки «за льокая состояв». І жив «по-панськи». Мав чисті руки, фрак, «часи» і на ногах «штіблети». Але все таки він чомусь повернувся «на своє», привіз з собою свою «пані», тобто міщанку з Здолбунова, і вони почали господарити. У них родилися «паненята»: чотири дочки — Ліза, Надя, Оля і Маня, та два сини — Трохим та Методій. Але так само, як «з Івана не буде пана», так і «з пана не буде господаря». У них було гарно в хаті, на стінах висіли фотографії, на вікнах фіранки, їх дівчата вдягали кальоші і носили парасолі, вони грали на бала-лайках і до них заходили паничі з семінарії, але господарство їх виглядало мізерно. Всі їх будинки були бідні, клуня городжена плотом, «пара хвостяк» худоби і пара миршавих коненят. І не завжди досить хліба.

Зовсім відмінно було в його брата-мужика Антона. В початках це було приблизно те саме, що й в Івана. У невеличкій з трьома віконцями хаті з «хатиною» через сіни жило 12-14 душ, три покоління — діди, сини і внуки. Була нужда, тіснота, нестача. Часто під весну звичайний хліб бував ласощами.

Так було за діда... Але відмінні порядки внесли сюди його сини — Ялисей і Олексій. Спочатку це був лише Олексій, дармащо молодший, бо Ялисей відбував трирічну військову службу. Олексій дуже молодим одружився, бо треба було господині, і працював, як кінь, за десятьох. А коли вернувся з «москалів» Ялисей, вони вже разом дуже швидко почали розширяти свої володіння... Прикупили в Лебідщині п'ять десятин землі, збудували там хутір для Олексія, молодшого дядька Омелька видали в прийоми до Півча, а дядько Ялисей з наймолодшим братом Парфеном (ми вимовляли «Пархвен») та молодим ще сином Василем заходилися коло Гуцівщини. Збудували простору на мурованих стовпах клуню, мурований з каменю хлів, велику шопу-майстерню, при ній комору, окремо магазин на збіжжя, показну в'їздову браму, свининець, дровітню. А скінчивши з цим, 1912 року знесли стару дерев'яну хату і збудували нову, муровану, криту залізом, на три кімнати з кухнею і подвійним склепом на яблука. Їх садиба виглядала заможна, солідно, дуже відмінно від садиби Івана, у якого нічого не змінилося.

Але згодом і цього стало замало. Одружився дядько Парфен, одружився Василь. Гуцівщина з її вісьмома десятинами стала рі-

шуче затісною. А тому 1924 року Василь забрав свою родину, разом з батьками і по слідах свого дядька Олексія виїхав до Тилявки, де у поміщика Леха набув тринадцять десятин поля. На Запоріжжі залишився лише Парфен з своєю не дуже щасливою родиною.

Одначе для всіх нас Запоріжжя лишилося тим, чим було — дорогим старим родинним гніздом. Ми його ніколи не забували, щороку, особливо «на празник», на Зелені свята, туди з'їжджалися, щоб побути всім разом на старому місці. Для мене це місце мало виняткове значення, це був другий мій дім, звідсіль я виходив вищу початкову школу, тут пережив бурхливу дерманську революцію, тут мав багато друзів, тут також почав перші кроки знайомства з великим світом. Покищо через книжки. Учительська семінарія, монастир, а також і наша школа мали великі бібліотеки, і з ними я мав дуже близький, постійний контакт. Запоріжжя мало для мене також велике чуттєве, емоційне значення, воно було пов'язане з великою містерією, про нього було багато легенд та переказів, його предки походили з запорожців, вони викликали в мене уяву про їх романтичне минуле, нагадували чимось вікінгів, і навіть ці їх нащадки — Бухали, Балаби, Середи та мої Гуци здавалися мені іншими від решти наших селян. А з цим різні легенди про «вішалника Ляша», відьму Уліту, упиря Казмірця, злодійську банду, що тероризувала село і багато такого іншого, що давало безліч поживи для уяви й фантазії. За винятком кількох, тут були прекрасні господарі, ініціативні люди, думаючі філософи, шукачі земель... Але саме за це їх жорстоко переслідував і майже розгромив новий більшовицький режим.

Коли я прибув тепер на Запоріжжя, я його сливе не впізнав. Ще недавно, за Польщі, це було квітуче, пишне селище, тепер же воно виглядало, мов би після пожежі або чуми. Майже зникли дерева, вимерзли зовсім сливові сади, горіхи, делікатні сорти груш і яблунь, зникли всі огорожі. Великі господарі, як Семен Андрущук, Архип Бухало, Балаби ледви трималися, бідніші голодували... А моя Гуцівщина майже перестала існувати... З неї лишилася тільки дуже занедбана хата, кусень мурованого хліва, напіврозвалений свининець, муровані стовпи з клуні, кірат без машини серед двору і єдиний віз без якогобудь накриття. Від великої майстерні, магазину, комори не залишилося й сліду. На половині діда Івана, де тепер жив його син Мифод з родиною, залишилася тільки стара дерев'яна, піврозвалена хатина і більше нічого. У нашій гуцівській хаті жив тепер дядько Парфен з жінкою Вівдею і двома дітьми Віктором і дівчиною, ім'я якої вже не пригадую. У Парфена була одна коняка, корова, віз і січкарна. У свининці було поросля, а по дворі, що виглядав, як вигін, ходило мало курей. На половині Мефода, крім його старої ма-

тері та численних дітей, не було дослівно нічого. З чого вони жили — було для мене великою загадкою. Назовні вони виглядали, як цигани, всі босі і, здавалося, навіть не миті. Таке сталося з колишніх наших «панів».

Розуміється, я зробив серію зняток своїм «цайс-іконом», Шекер «Ляйкою», ми побули коротко у Парфена, просили не турбуватися за гостину, видно було його достатки, а потім відійшли. На душі у мене було тяжко. І чомусь соромно.

Соромно за нас, за наш світ, за більшовизм, за Леніна, за Маркса. Хотілося когось просити вибачення, до когось апелювати... Здавалося, як легко було з нашої людської маси зробити людей, народ, націю. Приклад Тилявки, Балабів, Андрущуків, Бухалів. Чи не могла б з цього постати Данія, Англія, Америка? Але на місці того ця тотальна, універсальна духова і фізична руїна. Кому і для чого це потрібне?

І це ж не тільки Запоріжжя, Дермань... Це ціла Україна, весь «союз» республік. Весь народ, група народів. Всі вічні голоди, недороди, посухи, зриви, саботажі, не виконані пляни, кари, заслання, вигнання! Нічні вивози, гістерії пропаганди, органи безпеки. Для кого і для чого все це потрібне? Щоб отак виглядало оце квітуче колись гніздо — Запоріжжя?

Мені соромно. Перед цілим світом соромно. Перед історією. Перед розумом і логікою. Чому ми найкращих наших людей знесливали, покарали, вигнали? За їх розум, за їх ініціативу, за їх труд. Чому віддали життя в руки ледарів, бідних духом, хворих і немічних. Яким треба було допомогти, але яким не можна було віддавати в руки керма правління. Інакше бо все впаде.

І все впало. І невідомо, чи коли знов встане. Життя тяжко поранене... Воно при смерті.

Ми не були довго на Гуцівщині, зробили лише кілька зняток, я поговорив з старою «панією» — єдиною представницею найстаршого нашого роду, яка виглядала тепер, як жебрачка, поговорив з її сином, моїм колишнім товаришом Мифодом, який був нашим музикою, бо грав на скрипці. Він і тепер мав скрипку, але чобіт не мав, хоч за советської влади належав до її аристократії, і, здається, його єдиного з нашого роду влада визнавала за гідну уваги особистість.

Поруч з гуцівською садибою була багата, пишна, велика садиба Бухалів... Її колишній власник Трихон уже не жив, але жила його дружина Христя, яка мала вже вісімдесят п'ять років. Це була виняткова жінка. Колись ми знали її завжди вагітною: вона породила шістнадцять дітей, з яких вижило щось половина. Щороку вона ходила пішки на прощу до Почаєва, два дні ходи в один бік, при чому туди йшли «з постом», тобто нічого не їли аж до «святого причастя». За советів це обірвалося, але вже цього року вона знов ходила. І знову пішки. І знов з по-

стом. Лише з нею мусів йти один з її синів. Вона ще мала звичку кожного великого посту два рази сповідатися й причащатися, а на страсний тиждень, від четверга до розговіння на Великдень, також нічого не їсти. Вона дуже добре виглядала, ніколи не хворіла і завжди була при праці. У них було велике господарство, багато худоби, свиней, птицтва, вона ніколи не мала наймичок. Підросли діти — і вже від раннього дитинства всі мусіли працювати. Троє з її синів — Максим, Василь, Євген і дочка Федора скінчили середні школи, а решта — Грицько й Архип господарили. Інші дочки повиходили заміж...

Вони мали велику й багату забудівлю, великий сад, гарний город, але тепер все це було на дорозі до упадку. З колишнього саду стояли лише півзасохлі сторчани; лішники й огорожі зникли, а будинки ледве трималися — кандидати на руїну. Господарив тут один з братів Архип з матір'ю і своєю численною родиною, а решта всі розійшлися хто куди. Максим і Василь були священиками на Холмщині і обидва загинули від польських партизан.

Для мене ця родина з сусідніх була найближчою, бо з Архипом і Василем ми дружили від раннього дитинства, з Василем кілька років ходили разом до школи, до тієї самої кляси.

З інших наших сусідів тут жили ще Корній Андрущук, Антін Андрущук (Антін Мотрин: по матері Мотрі) і ціла серія інших Андрущуків, як також залишки родини Серед. Деякі з них все ще господарили, деякі належали «до пролетарії», колись були «за советську власть», але тепер однаково всі без винятку «проклинали ту владсть на чом світ» і виглядали не багато краще, ніж мій дядько Парфен та Мифод.

Запоріжжя справило на мене гнітюче враження, хотілося не бачити, скорше відійти. Пригадувалися читанкові вірші Грінченка:

Не став би дивитись,
Хотів би забути,
Так сили забути нема.
То ріднії села,
То ріднії люди,
То наша Україна сама.

Так воно є. Але до церкви ми того дня не йшли, а їхали, і навіть тим самим наровистим «фіятом», якого наш шофер все таки змусів рухатись і рано прибув за нами. Це одначе не справляло мені аж надто великої приємности, бо хотілося бути ближче до землі, до людей і все бачити. Подорож автом цьому не дуже сприяла. Але мало було часу. Хода до церкви вимагала доброї години. І ми поїхали. По дорозі заїхали за Степаном Івановичем,

який ночував у Шевчуків, і так усі разом у скорому часі появилися біля монастиря.

Мені хотілося обійтися без уваги, без парад і зустрічей, але цього годі тепер уникнути. Ми не могли рухатися вільно, за нами постійно йшло багато народу, багато «признавалося» з рідні, з старих знайомих, товаришів. Заходили до обох церков, монастир ледве животів, але приходська церква не дуже змінилася. Правив богослуження велетенського росту о. Кульчинський, співав гарний хор, було повно народу. Зараз після богослуження до нас підійшла делегація обох старостів села (Дермань ділився на дві частини — «панську» й «казьонну» з окремою адміністрацією, і цей поділ залишився до цього часу), яка просила мене «сказати щось до народу». Не було ради. Ми пішли до семінарії, де за советів містився учительський інститут, і тут, у великій залі колишньої ідальні семінарського інтернату, на нас чекало по вінця повно народу. Привітання виголосив один з старостів, після один з учителів, Іван Мартинюк, а після того говорив я. Звичайно, я був так зворушений, що не знаходив потрібних слів. Але мене бурхливо вітали, а коли я зійшов зі сцени, до мене підбігла якась дівчина, яка кинулася на шию і з плачем палко поцілувала. Це була одна з моїх далеких родичок, якої я вже не пам'ятав. А поза тим було повно народу, знайомих, близьких, рідних. Моя хлоп'яча любов Ніна дорікала мені, що її забув, що я говорив не про те, що треба було розповісти «щось про себе», а не про політику... Появилися і такі, яких я «описав» у моїй «Волині», а один з них, якого я представив «за більшовика», обіцяв, що «подасть на мене в суд за образу», дармащо за революції він належав до штабу більшовицького повстання. Я обіцяв йому виправити цю «помилку». Появився один з моїх кривих, який користався в селі поганою славою, бо за Польщі належав «до хрунів», а за советів «перейшов до них» і «займався доносами». Через нього багато вислано до Сибіру. Він вперто мене весь час тримався, мабуть, з наміром підтримати свою репутацію. Мені радили «прогнати його», але він виглядав так притноблено й мізерно, що мені було чомусь його шкода. Він намагався щось говорити, виправдуватися, «що все те наклепи», що його «хочуть знищити», що він має багато ворогів. Я обіцяв поговорити про це іншим разом, а покищо просив залишити мене. Мені здавалося, що всі ті «наклепи» відповідали правді, але судити його я не був уповноважений.

Цього самого дня тут мала відбутися величава маніфестація з приводу похорону жертв більшовицького терору, що їх перевезли з Дубна і мали поховати на дерманському цвинтарі. Готувалися до великого походу через ціле село на цвинтар, і ми з Степаном Івановичем були запрошені взяти в цьому участь. Похід мав

прибути до села біля години другої, але ось наближається третя година, а його не видно. Був час обіду. На обід запросив нас доктор Мартинюк. Не дочекавшись походу, біля години третьої ми пішли на обід. Доктор жив тут таки на семінарському подвір'ї, у будинку, де колись жила семінарська обслуга. Тут він мав також свою докторську амбулаторію. На обіді, крім нас, були присутні інші члени великої родини доктора. Обід видався, як звичайно, величний, дружина доктора, чудова пані Маруся, про це наперед подбала. Було багато тостів, привітань, згадували минуле, наших батьків. Батько доктора Михайло мав на Лебедщині дуже гарний хутір, це був колись єдиний найближчий наш сусіда, я ще знав їх могутнього, найкращого в селі господаря, діда Федора. Похід все ще не приходив, ми мали досить часу, обід протягнувся, тостів було багато, настрої був далеко не похоронний.

І аж біля п'ятої години нам донесли, що похід наближається. Ми зібралися і через колишній семінарський сад, з якого залишилося тільки декілька сторчанів, пішли під гору до цвинтаря. Це не було так просто, дехто з нас був під сильним впливом обіду, але обставини вимагали поваги. Дерманський цвинтар знаходиться на найвищій горі села, з нього довкруги розгорталися прекрасні краєвиди, посередині цвинтаря стояла прикметна старовинна каплиця св. Онуфрія, через цілий цвинтар проходила широка алея, тут відбувалися дуже барвисті, багатолюдні зустрічі на Великдень, а особливо тиждень по Великодні, на так звані проводи, на які сходилося все село, правили панахиди по мертвих, а опісля на могилах або в саду на травнику влаштовували поминки з великими гостинами. Це було також місце прогулянок для молоді протягом цілого теплого сезону року. У мене з цим цвинтарем було пов'язано багато спогадів з дитинства, а після хлоп'яцтва, тут також були поховані всі покоління моїх предків, могили яких звичайно зрівнялися, бо в ті часи про мертвих не більше дбали, ніж про живих. Всі засоби мої батьки віддавали «на землю», на роздобуття нових десятин, а на пам'ятники мертвим вже на лишалося.

І, як сказано, з цього місця на всі боки розгорталися пречудові мальовничі краєвиди. На південний схід широкий лут з Городищем, Застав'ям і далеко на обрії заставським лісом, на південь і на захід густі сади — семінарські, монастирські і церковні, а в садах білі будови семінарії з зеленим дахом, старовинні будови монастиря з його знаменитою дзвіницею, у якій колись містилася друкарня відомого українського першодрукаря Федорова, і широка баня приходської церкви. Інших будинків, яких тут було чимало, влітку за деревами не було видно. Внизу, під самим цвинтарем на захід, стояв двоповерховий будинок старої так званої

земської народної школи. Свій цвинтар дерманці дуже любили, старанно його упорядковували і звали його «могилки» з наголосом на о.

На жаль, тепер і сюди було внесено спустошення. Передовсім, як і скрізь, майже зникли колись пишні сади, а все, що залишилося, це були лише незначні рештки. Як звичайно, зникли гарні огорожі. Дуже занедбано будинок семінарії. Вже за Польщі почався його упадок. За царського часу це була одна з найкращих шкільних будов цілої Волині, привілейована школа учителів під окремою опікою відомого в той час архієпископа Антонія Храповицького — всемогутнього члена Святійшого Синоду Православної Церкви — найвпливовішої інституції Російської Імперії. Дерманська семінарія була особливо фаворизована, бо завданням її було спеціально вишколювати учителів для русифікації «западно-руського края», тобто Волині і Холмщини, як також «привіслянського краю», тобто Польщі. Для цієї школи 1912 року був побудований дуже модерний на той час просторий, двоповерховий будинок з водогоном, модерними меблями, великою бібліотекою, фізичним, природничим і музичним кабінетами, вигідним інтернатом, дуже гарним експериментальним садом, городом і пасікою, як також чудовими квітниками та спортовими грищами.

При семінарії була підготовна двокласова школа, як також так звана зразкова народна школа для вправи вихованців семінарії.

За Польщі всі ці школи були закриті, їх вихованцям не визнано права учителювати, в будові приміщено семикласову народну школу з польською мовою навчання, як також сюди перевели з Крем'янця так зване дівоче єпархіяльне училище, яке кілька років пізніше було також закрите.

Коли ж прийшли совети — тут відкрито не більш не менш, як Педінститут, тобто високу учительську школу. Була подвоєна кількість класів і значно збільшено контингент учнів. Але все це було зроблене дуже по-советськи — прибавлено класів, але не прибавлено приміщення, скасовано головну залю і приміщено в ній додаткові класи за перегородками з звичайних дощок. Було дуже тісно, імпровізовано, не вигідно, занедбано. Назовні місцями зі стін відпав тинк, бляха на даху поржавіла і почала протікати. До того не стало колишніх пишних квітників, а морози знищили сади, які не були відновлені, як це робилося в таких випадках у минулому.

Але ось ми знову на дерманських «могилках». Дуже гарний, теплий, соняшній передвечір. Усе цвинтарище залите народом, переважно молоддю, правиться панахида, розлягається сумний похоронний спів, повільно гойдаються полотнища жовто-синіх прапорів, ряд відкритих могил, і біля них ряди виструнченої молоді у мазепинках.

Виступають промовці, говорять про Україну, її боротьбу, її жертви, її поневолення, про недавні роки більшовицького терору, про зникання людей, заслання і, нарешті, масакри по всіх тюрмах. Всі слухають напружено — сумні, міцні, загорілі молоді обличчя... Гарячі патріоти з гарячим бажанням допомогти своїй землі, своїй батьківщині, своєму народові.

Виступив з промовою Степан Скрипник, а також я. Ті самі слова, ті самі думки і ті самі бажання. Напружена, насичена жалем і гнівом атмосфера. Враження, яке ніколи не забудеться.

А далі поворот назад, розходини, прощання. Ми з Шеккером ночуємо знов у швагра. А другого ранку, в понеділок, відвідавши ще кількох знайомих на Запоріжжі, вертаємося до Рівного. І вже не через Гільче, а через Мизіч, щоб бачити інший шматок дороги.

Мизіч типове мале жидівське містечко, сім кілометрів від Дерманя на захід, з цукроварнею, гуральнею і галузкою залізниці від Озеран. Тут за царя була волость, за Польщі гміна, тепер район. З цим місцем пов'язані у мене перші спогади про місто. Сюди ми їздили на ярмарки, «бити олію» і взагалі «до міста».

На цей раз ми тут не мали наміру зупинитися, але все таки зупинилися, і подбав за це наш «фіят». Дуже химерна і примхлива машина, яка своєю вдачею нагадувала осла. Іноді вона зупинялася несподівано і без всякої потреби, зовсім на рівній дорозі. Це саме сталося з нею й тепер. Зупинилася вона саме тоді, коли ми проїжджали попри станицю районової поліції, на якій уже красувалася урядова вивіска з відповідним написом і тризубом.

Становище досить курйозне. Розуміється, поява нашого авта викликала зацікавлення. Що робити? Шофер негайно вдався до мотора і почав з ним сваритися; Степан Іванович пригадав, що тут начальником району є якийсь його знайомий, і пішов його відвідати, а ми з Шеккером зісталися в ролі асистентів шофера.

До речі, цей будинок поліції щось мені пригадував. Одного разу, це було давно, чи не 1925 року, я тут побував у досить непривабливій ролі. Пригадую того літа, під осінь, я приїхав до Дерманя з наміром улаштувати там курси українських народних танців, що їх ми навчилися від Василя Авраменка. Я ж був інструктором і цього мистецтва і мав відповідний диплом. Пригадую, я проходив біля монастиря і несподівано зустрів двох поліціантів. Невідомо чому вони зупинили мене і запитали про документ. Мабуть, я здався для них підозрілим або вони вже чули про мій антидержавний танечний намір. Документ я мав, але не такий, якого хотіли стражи порядку. Це була лише звичайна посвідка моєї крем'янецької гімназії, а вимагалася державного паспорта. З цього почалася моя містерія. Від мене забрали посвідку і сказали, що вже завтра я маю прийти за нею аж до Мизоча до

станіці гмінної поліції. Розуміється, я мусів прийти... І там мені сказали, що мою посвідку вони відсилають до староства в Крем'янци, що я маю негайно вертатися до Тилявки і чекати, поки мене викличуть до староства. Розуміється, я негайно виїхав до Тилявки і чекав виклику, а коли він прийшов і я там з'явився, мені просто сказали, що я поповнив великий злочин, що я мусів посідати державний пашпорт, що я мушу негайно зажадати його у моїй Білоцерківській гміні, а покищо за мою провину я дістану тридцять злотих кари. Ніякі мої виправдання, що я учень, що до цього часу я завжди користувався моєю шкільною посвідкою, що ніяка поліція нічого проти того не мала, мені не помогли. Я мушу заплатити тридцять злотих або відбути два тижні в'язниці.

Це була дошкульна кара, бо тридцять злотих були для нас великі гроші, а сидіти також не хотілося. Ніяких відкликів не було, а тому ми мусіли платити. Це належало до системи поліційного терору, зі мною це трапилося вже втретє, щоб ми не дуже давали собі волю і не захоплювалися «вивротовими» (підривними) ділами, до яких належали і наші народні танці. Не дивлячись на це, я все таки такі курси танців у Дермані влаштував і вони справді багато спричинилися для збагачення культури нашого побуту.

Отже цей будинок поліції пригадав мені минуле, і було приємно, що над його дверима вже не було польського напису з білим орликом, а на його місці був український напис з тризубом. Можливо, що коли б цю просту проблему належно розуміли у Варшаві чи Москві, нам легше було б бути «братами слов'янами», замість ворогами.

Розуміється, наша поява у такій гротесковій ситуації не могла не викликати зацікавлення мешканців того урядового будинку, у вікнах появилися силуети молодих людей, вони нами цікавилися, а можливо також пізнали. Пізніше двоє з них у якихось півуніформах і відомих мазепинках з тризубцями вийшли з будинку, підійшли до нас, назвали мене по прізвищу, по-військовому привіталися і запитали, чи не був би я ласкавий зайти до них на хвилинку, бо вони хотіли б зі мною поговорити. Вони, мовляв, мої земляки, бо ціла їх станиця складається з дерманців.

З приємністю прийняв їх запрошення... Там уже чекала на нас ціла команда, ми привіталися, назвали себе, декого з них я знав з прізвища, і ми почали розмову. Передусім їх цікавило, що сталося з організацією націоналістів, чому вона поділилася на дві групи і чому вони ведуть між собою боротьбу. А також чому я належу до тієї групи, яку вони мусять поборювати? Вони знають мене як письменника, якого читають і якого шанують, а їм чомусь заборонено навіть мене вітати. Що це за диво?

Я пояснив, як міг, радив не перейматися антагонізмами, робити своє діло, не сіяти ворожнечі, не слухати демагогів і не робити між нами ніяких різниць. Всі ми однакові і всі маємо ту саму мету, що ж до мене особисто, то я засадничо не належу до груповців, не люблю «івства», а хочу бути просто українським письменником і помагати нашому народу чим можу. Це засадниче моє переконання.

Не знаю, чи вони зрозуміли мене належно, але говорили ми приязно, спокійно і попрощалися сердечно. Мені було приємно, що вони звернулися саме до мене і саме в цій справі. І здається, пізніше це багато нам допомогло.

Була обідня пора, начальник району Даниленко був радий нас бачити, запросив на обід, погостив добрим індиком і доброю «сатилівкою», наш «фіят» також почав діяти, і вечерю ми вже їли в Рівному, у гостинній господі Степана Івановича і в товаристві наших киян. Як звичайно, було гарно, радісно і дружньо.

(Далі буде)

У мистецькому оформленні виданої нами книжки літературно-критичних есеїв Юрія Шереха «Не для дітей» трапився прикрий технічний недогляд. Виготовлений Яковом Гніздовським проєкт обкладинки зменшений і не заповнює цілої її поверхні, як це було заплановано мистцем. Просимо п. Гніздовського, а передусім читачів, вибачення за цей недогляд.

Дослідне і видавниче об'єднання «Пролог»

НЕДРУКОВАНІ ПЕРЕКЛАДИ ЮРІЯ КЛЕНА

(З нездійсненої антології)

У каталозі за 1927 рік київське видавництво «Слово» подає список запланованих видань, серед яких знаходимо «Антологію сучасної французької поезії» в перекладах О. Бургардта, М. Драй-Хмари, М. Зерова, Б. Тена, П. Филиповича та інших. Вступну статтю мав написати С. Савченко. Дальше свідчення про цю антологію дає М. Драй-Хмара в щоденнику під датою 22. I. 1928:

«Учора був у Зерова на нараді з приводу видання французької антології. Були ще Филипович і Бургардт. Вирішили надрукувати антологію не пізніше як 1 січня 29 року». (Див. Оксана Драй-Хмара-Ашер, Переглядаючи батьків архів. У кн. «Безсмертні». Мюнхен, Інститут літератури ім. Михайла Ореста, 1963; стор. 157-158).

Наскільки відомо, запланованій антології не пощастило появитися друком. Переклади Бургардта, про які говорить каталог «Слова», збереглися в архіві поета. У 30-их роках більша частина з них появилася у львівських журналах «Вістник» і «Дзвони». Решта друкується тут уперше.

Якби виявилось, що якийнебудь із друкованих тут перекладів вже був колись публікований, Фундація ім. Ю. Клена звертається до наших читачів з проханням, надіслати докладні бібліографічні дані про першу появу на адресу «Сучасности».

ТЕОФІЛЬ ГОТЬЄ (1811 — 1872)

ПОСМЕРТНЕ КОКЕТСТВО

(Coquetterie posthume)

Коли умру і в домовину
Лягатиму, хай покладуть
На губи трошечки карміну,
Хай очі чорним підведуть.

Тоді рожева, синьоока
Лежатиму у тій труні,
Як у той вечір злотокрокий,
Що він освідчився мені.

Навіщо саван тонкотканий?
Мене в ту сукню приберіть,
Що аж тринадцять в ній воланів;
В серпанку білім покладіть.

Я тої сукні не носила
Від того дня, як полюбив,
Як першим поглядом мій милий
Її навіки освятив.

Навіщо жовті імортелі!
В мереживі мене втопіть,
На білу подушку постелі
Мое волосся розпустіть.

Вона ж еднала наші чола,
Пила цілунки із очей,
Коли гойдала нас гондола
В нестямі пристрасних ночей.

До рук, які так тихо склала,
Мов хтось із воску їх відлив,
Ви чотки покладіть з опалу,
Що в Римі папа посвятив.

В країні, де надія тане,
Я буду їх перебирать:
О, на тих чотках мій коханий
Любив цілунки рахувать.

ПОЛЬ ВЕРЛЕН (1844 — 1896)

СОНЦЯ ВЕЧІРНІ

(Soleils couchants)

Зоря смуглява
Лле на лоно полів
Сум золотавий
Звечорілих сонців.
Сум золотавий
Колище, мов спів,
Мое серце в отаві
Звечорілих сонців.

Примари — омани,
 Немов ті сонця,
 Звечорілі в тумані,
 У сяйві вінця
 Пливають ненастанно,
 Пливають без кінця, —
 Мов великі сонця,
 Звечорілі в тумані.

«ОБРІЙ І НЕ МРІЄ...»

(«Dans l'interminable...»)

Обрій і не мріє,
 Скрізь — безкрає поле.
 Білий сніг навколо,
 Мов пісок, лисніє.

Небо мов мідяне,
 Височінь холоне,
 Бляклий місяць тоне,
 Пригасає тьмяно.

Мов та сіра хмара,
 В білий сум рівнини
 Гай далекий плине
 Крізь морозну пару.

Небо мов мідяне,
 Височінь холоне,
 Бляклий місяць тоне,
 Пригасає тьмяно.

Вам, ворони чорні,
 Вам, вовки голодні, —
 Що вітри холодні,
 Люті, необорні?

Обрій і не мріє,
 Скрізь — безкрає поле.
 Білий сніг навколо,
 Як пісок лисніє.

АРТЮР РЕМБО (1854 — 1891)

МОЯ БОГЕМА

(Ma bohème)

В кишенях руки і подерта блюза;
Мов решето, висвічують штани,
А в серці — про кохання дивні сни, —
Таким я йшов, твій вірний жрець, о Музо!

В моїм пальті було вже безліч дір,
А я, йдучи, складав чудові рими,
Готель «Молочний шлях» вогнями блимав, —
Я зупинивсь і слухав полуск зір.

І вересневі ночі, що кропили
Чоло росою, мов вино, п'янили
Мене, — як ночував я в рівчаках.

А іноді, склепляючи повіки,
Я ніби на натягнених струнах
Грав на шнурках подертих черевиків.

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла з друку книжка Анатолія Камінського

НА НОВОМУ ЕТАПІ,

з передмовою М. Прокопа.

Ціна примірника — 1,50 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

**БОГДАН РУБЧАК: ШУКАЮЧИ СПРАВЖНЬОГО КУЛЬТОБМІНУ,
СПРАВЖНЬОГО ЗЕРОВА
І СПРАВЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

I. ЩЕ ОДНА ІМПРЕЗА

На зустріч із культурними діячами в Чикаго я, певна річ, пішов. Пішов цілком звичайно, по-людськи, без особливих вихилясів. Пішов з таких причин, з яких ходжу на кожну цікаву імпрезу або вечірку — щоб послухати нових думок, поготорити з цікавими людьми, чогось, дастьбі, навчитися, зробити власні висновки з побаченого і почутого, та піти додому.

В усякому випадку я пішов на зустріч не на те, щоб когонебудь «викривати», насміхатися з когонебудь із своєї еміграційно-патріотичної драбини чи силою годувати когонебудь власними переконаннями. Пішов я так само не на те, щоб з кимнебудь цілуватися, поплакати під меланхолійно-носталгійні звуки пісні «Думи мої», чіплятися з небажаною дружною і ганятися від готелю до готелю за людьми, що від мене втікають. Пішов я також не на те, щоб «щиросердечно» за дружньою чаркою запевняти когонебудь, що всьому на еміграції — гріш ціна і що єдина культура твориться «там у вас, на рідних землях (хлип!), де справжній ґрунт (хлип-хлип!)» і так далі про коріння.

Словом, я не робив піруетів на паркеті, як Кагляночка в своїх скляних черевичках, з одного боку, і не деформував рота мефістофельською посмішкою при барі — з другого. І, можливо, саме тому, що мої мотиви для зустрічі були такі природні та такі для мене самозрозумілі, я багато дечого побачив, багато дечого почув і багато дечого навчився.

Перш за все я побачив, що зустріч була багато корисніша та багато повчальніша для наших гостей, ніж для нас. Вони ж бо несподівано зустрілися не тільки з земляками-емігрантами в більшості інтелегентними, але також і з людьми, що чудово визнаються на радянській культурі. Це було особливо помітно не так тоді, коли наші дами вигукували, що, читаючи Коротича, вони чують, як під їхніми чикагськими вікнами шумлять київські каштани, — як радше тоді, коли мова заходила про конкретніші речі: про різниці між двома виданнями Ільченкового «Козацькому роду нема переводу», про впливи Довженка і Ейзенштейна на сучасну радянську кінематографію чи навіть про «старшобратські» проблеми, як ось сліди техніки Пастернака в віршах Андрея Вознесенського.

Подруге, я побачив, що на справжній культобмін наші шановні гості ще далеко не готові. Питання та думки з боку молодих людей, що вирости вже на еміграції, були щирі та незауальовані. Це були вислови людей, що серйозно, а не дипломатично цікавляться про-

блемами і бажають про них щонебудь нове дізнатися. Це були спроби розмовляти так, як розмовляють на всяких професійних з'їздах чи зустрічах колеги, що з'їхалися з різних сторін і бажають обмінятися думками, поділитися успіхами, невдачами, новинами. Так, наприклад, хотіла говорити група молодих мистців із малярем Хмільком. Так пробували говорити молоді літератори з письменниками. Проте не вийшло воно так, як бажалося. Наприклад, коли зайшла мова на психологічні мотивування творчості Шевченка, наші радянські співрозмовники почали розказувати нам, як чудово купатися в Дніпрі. Тому що благородні впливи річкових купелів на людську систему мене не особливо цікавлять, я почав присвячувати свою увагу каві та тістечкам. З досить незручної ситуації вирятувала українська пісня — панацея, що не раз нам розв'язує незручні ситуації, на весіллях чи на зустрічах.

Наші земляки гарно співають. Пісня мала з'єднати наші серця, злити почуття в якусь містичну єдність. Пісня мала викликати тугу за батьківщиною і переконати всіх присутніх, що ми сини однієї землі. Словом, пісня мала нас цілком розтопити, як жар розтоплює віск. І справді, на декого вона зробила дуже сильне, майже гіпнотичне враження.

Щоб і собі не прогаяти того піднесення, що запанувало в залі, я також усіма силами намагався включитися в це духове єднання. Але мені це якось не вийшло. Залишалося, мов згар, уперте почуття, що ми ось зібралися, щоб зустріти не земляків, а жителів Марса чи Меркурія, з якими можлива комунікація тільки з допомогою математики. Словом, єдиним засобом порозуміння під час усієї зустрічі була не справжня розмова, а якийсь умовний код.

Пісень співали багато. І наші гості співали б ще. Адже пісня — це також код. В тому був, безумовно, глибокий сенс, дуже трагічний сенс. І як щось мене взагалі зворушувало під час тієї «співанки», то це були думки про трагедію людей, що співають, щоб поговорити. Пісня, отже, викликала не так бажаний, як несподіваний для її ініціаторів ефект. Бо, замість раптового та нестримного бажання їхати до краю, народився глибокий і щирий жаль тих людей, що саме з того краю приїхали.

Свіжим і здоровим леготом повіяло від слів «ікроїда», «псевдоінтелектуаліста» і взагалі «культурника» Василя Маркуся, який почав своє привітання висловом іронічної надії, що зустріч співами все таки не закінчиться, а що буде поставлено ряд проблем, якими боліємо ми всі. І він вирішив ці проблеми ставити, чітко та недвозначно, одна за одною. Говорив про проблеми мови, культури, освіти та про «старшобратську» тінь над Україною.

Відповідав йому Сергій Козак, почавши своє слово досить знервовано і не цілком тактовно. Він зразу ж заявив, що Маркусь образив гостей з України. Образив? Хіба щирим бажанням відкрито порозмовляти хтось когось ображає? Але це не новина — це вже не

вперше я помітив, що гості з України дуже швидко ображаються. Потім, вживаючи аж надто часто російських слів і зворотів, Козак заходився запевнювати нас, що всі українці борються за чистоту української мови, що на Україні є висока і повноцінна культура і що «старший брат» цю культуру не тільки високо цінить, але і помагає її вирощувати. Якщо взагалі зростання української культури хтось спиняє, продовжував Козак, — то це країни капіталістичного Заходу, які не дозволяють цю культуру демонструвати на їх територіях.

З Сергія Козака дуже добрий, хоч може ще не досконало вивчений співак. Йому ще треба таки серйозної праці над нюансами, над пластичністю, над творчою інтерпретацією психології музичного твору — кінець-кінцем кожна композицію можна дуже гарно і ефективно прокритичати. Але він безперечно мистець. Якби я був приятелем Сергія Козака, я порадив би йому більше публічно співати, бо це він робить все таки добре, а менше публічно промовляти, бо це він робить дуже погано.

Під час короткої програми вискочив на арену ще артист Сова. Брак доброго смаку цього громадянина показався вже з перших його жестів. Комічний монолог, а вже особливо сатира, що виконується в вечірньому костюмі, не потребує переборщеної жестикуляції і вульгарної міміки циркового кльовна. Навпаки, при такому роді читання чим субтильніший жест, чим більше прихована міміка, тим вони мають сильніші і, звичайно, комічніші ефекти. (Подібну пораду можна, між іншим, дати і декому з еміграційних гумористів). Але на це треба тонкого майстра гумору, що вміє з математичною точністю контролювати кожний свій м'яз і кожний свій нерв. До такої техніки Сові таки ще дуже далеко.

А вже брак не тільки мистецького смаку, але просто елементарного виховання показав Сова тоді, коли прочитав якесь антирелігійне віршище Воскрекасенка. «Майстер естради», як його називають на Україні, мусів би знати, що хоч на Заході є багато атеїстів і хоч вони свою критику ортодоксальної релігії часто і цілком відкрито висловлюють, вони з віри інших не клять примітивними «сельбудськими» частушками. Своім виступом Сова образив не тільки релігію, не тільки літературу, а також і добрий смак. Я не дивувався б, якби після його виступу не один культурний атеїст пішов до церкви помолитися, щоб віднайти якийсь сенс рівноваги. Відний бо народ, що в ньому високе мистецтво церковного обряду замінюється випарами мозку якогось Воскрекасенка чи іншого «ударника» літератури.

І ще одне. Сова мусів би навчитися культури від своїх господарів. Він і його друзі вірять у комунізм. Ми в нього не віримо і боремося з ним. Проте, ніхто з емігрантів не попер на сцену читати пашквіль на комуністичний «рай». Певна річ, що такий пашквіль — якщо він у кращому літературному виконанні, ніж творило Воскрекасенка,

— кожний з нас прочитав би з приємністю. Але з другого боку, кожний з нас знає засади доброї поведінки.

І так продовжувалося до кінця. Опісля ми з друзями пішли на пиво, вирішили, що зустрічю ми таки дуже розчаровані, і порозходилися додому. І все. Про зустріч я більше не думав, аж почалася та неймовірна своїм абсурдом та гістерією товкотнеча, яка триває й досі. В цьому відомському шабаші розгнузданих інстинктів зроблено багато ганебних помилок. Названо всіх членів «Слова» псевдоінтелектуалістами. Вирішено, на кого можна покладатися як на патріота, а на кого можна вже тепер «покласти хрестик». Брутально заперечено право вільних зборів. Потраковано Гірняка, Костюка, Лавріненка, Шевельова, Шлемкевича, Лимана, Бойчука, Оленську-Петришин, Голубничого, В. Петришина, Маркуся, Мілонадіса і ність їм кінця — як зграю дітей або півдіотів, що їх якийсь неграмотний боївкар має політично готувати... для чого? Для зустрічі з письменницею, що зробила собі літературну славу легенькими романами для дівчат, з другорядним радянським драматургом, досить маловідомим батальним малярем, з критиком, що завжди орієнтувався не на прикмети літературного твору, а на політичну кон'юнктуру, з якимсь політруком з Волині і з особистістю калібру Колосової. Боже, як ми боїмося тих людей! Як мало маємо віри в ті принципи, що їх передаємо нашій молоді! Як мало шануємо тих, хто вік присвятив нашій культурі!

Це останнє явище таки дуже болить. Це ось вже вдруге (про попередній випадок я вже писав) наші «батьки народу» показали, яка в них глибока пошана і любов до людей, що не тільки ділять з ними хліб-сіль еміграції, але ще до того не досипляють ночей, щоб щонебудь написати, намалювати, вирізьбити; до людей, що їх імена шанують навіть чужинці. Страшно молодому мистцеві віддавати себе під опіку таким «батькам». Страшно і жалко, що немає в нас кращих; що немає здорових і стійких рук, які статечно і гідно взяли б за кермо нашої політики, а є гістеричні, маловідповідальні керманічі, які при першому подиху бурі готові видушити всю залогоу. Дехто з них питає, чи можна вірити «культурникам» в критичній хвилині. А якже, скажіть, вірити таким провідникам?

Блискуче використовується трагічна ситуація. Бандерівці, напнувши вітрила під вітром публічної опінії, відреставровують партію. Д-р Михайло Кушнір організує письменників до «Визвольного шляху». Д-р Волтер Геллен, цитуючи одну дуже вульгарну польську приказку, що напевно походить із його «сальонового репертуару», ставить кожного американця, будь то генгстер з Чикаго, «дирт-фармер» з Кентакі чи житель Гарлему, вище від дівівського «культурника» і тим висловлює свою довготривалу ненависть до «новоприбулих». А один письменник, щоб нарешті задовольнити довго плекані амбіції «вождя», намагається створити власне «Слово».

Це також дає нагоду всяким людям із невинуваними претен-

сіями до літератури пробувати компромітувати справжніх поетів еміграції неймовірно жакхливими інсинуаціями, які заслуговували б на серйозний засуд, якби вони не були такі смішно наївні. Так, Лариса Мурович, що роками на сторінках «Визвольного шляху» друкує цілком бездарні «патріотичні» віршилища, такі далекі від глибокої поезії з патріотичною тематикою справжніх поетів, як Маланюк, Стефанович чи Лятуринська (не даром д-р Кушнір шукає нових авторів для цього журналу!), — написала в «Гомоні України» від 25 квітня 1965 року статтю, де між іншим є така не тільки абсурдна, але й до кінця неморальна нісенітниця: «Рівночасно органи КГБ висилали і ще висилають (або вербують із середовища таки емігрантів) своїх замаскованих агентів для підривної роботи. Всіма силами ці яничари стараються збаламутити нас... Вони теж приваблюють людей мистецького хисту до засади „мистецтво для мистецтва”, щоб ці марнували час і папір та й завантажували редакції української еміграційної преси творами, не шкідливими для Москви».

А на закінчення своєї статті невідповідальна авторка додає «сентенцію», що її можна б уважати за гіпокритичний цинізм, якби її інтелект був здібний на таку доволі рафіновану ментальну практику: «Прийшла для нас крайня пора позбутися партійних упереджень і „п'ємотства” та на колінах благодати Господа, щоб подарував нам більше єдності і любови до себе!»

Ось як виглядає псевдорелігійна псевдомістика Донцова в устах його слабших учнів!

Хтось злобний міг би сказати, що «любви до себе» Лариса Мурович має багато. І чудово знає вона, як робити літературну кар'єру тоталітарними методами: політично скомпромітувавши справжні таланти, зайняти їх місце. Її думки нічим не відрізняються від того, що писалось в радянських журналах на перші виступи «шестидесятників» десять років тому (сьогодні вже ніякий радянський журнал такого не писав би!) Але я певний, що її рядки були написані не зі злости. Судячи з інтелектуального рівня решти (статті та інших творів авторки, вони напевно були написані з цілком щирим наміром допомогти українському народові...

Дивує в тому всьому не так бідна Лариса, як «Гомін України». Колись редактори тієї газети розуміли факт, що культура народу мусить складатися з різних віток: і з філософсько-патріотичної лірики Євгена Маланюка, і з експериментів Емми Андіївської. Не так давно вони навіть просили мене грішного до співпраці в їх літературно-мистецькому відділі, щоб я писав «що хочу» і «притягав» інших молодих письменників. Колись їх середовище навіть давало місце першим віршам самої Емми Андіївської («Фенікс»), видавало книги Віри Вовк. Та що там! Колись їх середовище видавало «Арку» — біблію сучасної української літератури, де вірші Лариси Мурович напевно не мали б місця. І тому не тільки дивує, але навіть болять те, що сьогодні «Гомін України» до тієї міри збагачується і

засліпився своєю невинуватою ненавистю до «культурників», що друкує на своїх сторінках навіть таке несамовите мракобісся.

Чи я в майбутньому ходитиму на такі зустрічі? Мабуть ходитиму. Піду, якщо в той день не працюватиму над чимсь мені важливим, якщо погода не буде особливо погана, якщо не болітиме в мене голова, і якщо не вирішу піти в гості до приятеля. Словом, моє рішення буде зроблене на підставі тих буденних критеріїв, що ними керуюся, коли заповідається яканебудь громадська імпреза. Такі бо зустрічі не варті більшої уваги. Кінець-кінцем ми їх можемо називати чим хочемо, але в усякому випадку не тим, чим ми їх називаємо — культобміном.

Бо, з одного боку, культобмін уже довго триває, а з другого, — його ще немає, і ще довго не буде. Дозвольте тепер порозмовляти про культобмін, що існує.

II. НОВІ «ГОЛУБИ ДИЛІЖАНСИ»

Останніми місяцями наші радянські журнали приносять нам чудові несподіванки. Свіжинна відтеплінь, що віє з України, — це сьогодні вже не жарт. Не вистачає вже емігрантові знизати плечима і трохи співчутливо, а трохи з іронічним почуттям своєї вищости, сказати: «Ну, так. Добре, що там все таки щось робиться». На Україні формується справжній літературний процес, хоч може ще (не цілком дозрілий, довершений, зформований, але живий і енергійний). Такі літературні статті, як Івана Дзюби «Сумлінність художнього досліду» («Радянське літературознавство», ч. 1, 1965), Любомира Сеника з промовистою назвою «Пролог — не епілог!» («Дніпро», ч. 1, 1965) та його ж «Описовість чи художнє дослідження?» («Жовтень», ч. 1, 1965), Василя Стуса «Най будем щирі» («Дніпро», ч. 2, 1965) і кілька інших — читаються як цілком нормальні, серйозні та спокійні літературні дискусії.

Безумовно, з багатьма думками в тих статтях я не погоджуюся. Взагалі теза більшости з них, яка твердить, що поет має осмислювати проблеми майже по-філософськи, мені не дуже до вподоби. Але спершу треба сказати, що поет має мислити, щоб аж потім, переживши гуртом серію дуже складних, закрутистих і вигинистих культурних процесів, прийти до парадоксального висновку, що поет має «не-мислити», що поетичне слово, мовив Моріс Марлю-Понті, «говорить, не кажучи» і що «існування поетичного слова не обґрунтоване омисленням або логікою, як і не обґрунтоване логічно людське існування» (Maurice Merleau-Ponty, *Signes*. Paris, 1960).

Але це вже окрема проблема, що вимагає довгих дискусій. Ось що головне — що деякі радянські літературні статті заслуговують на серйозну дискусію. Це вже вам не невгавуче громослов'я про «звеличання мужности бійців вітчизняної війни» та не базікання сахаринним голоском про якісь там дивовижні «сплітання рук і сер-

дець». Це вже справжня література. І поготів, це вже не критика, основана на чернишевсько-пісаревських поглядах, що появлялася довгі роки в еміграційній пресі. Взагалі, вона багато вища за 50% того, що пишеться сьогодні тут наохляп, на коліні, і публікується в журналах, що деякі з них не знають, коли померти.

А ось що найголовніше. Сьогодні серйозний радянський критик вже не мусить насилувати і викривляти смак і душу, щоб обороняти та коментувати «естетично-творчі начала» таких дерев'яних графоманів, як Ющенко, Шеремет, Вирган, Воронько, Дмитерко, та інших трактористів літератури. Правда, ті парубійки все ще знаходять критика, їм по плечу. Але вже не мусить писати про них кожний, хто взагалі хоче писати критику. Богів оборогоподібного Олімпу сьогодні трактують приблизно так, як пізні римляни тракували своїх олімпійських жителів — з поблажливою посмішкою.

А справжніх поетичних творів, що ними справжній літературний критик може досхочу поласувати — повінь. На жаль, про більшість із них ми не знаємо. Чомусь справжніх шедеврів нової радянської літератури більшість наших еміграційних видань не друкує, хоч заводное сторінки слабшими зразками радянської поезії. Цікаво, чому? Чи не з тієї ж психологічної причини, з якої деякі панове редактори цькують Андіївську? Просто, радянські поети переросли «політично-суспільні мотиви» їх передрукування на еміграції, бо пишуть вони справжню поезію, а справжня поезія політикам не потрібна. Візьмім, наприклад, невідомий на еміграції шедевр філософської лірики, вірш Ліни Костенко про Ван Гога. Я його не читав — мені його випадково читали, і все на деякий час змінилося, немов від оп'яніння. Фраза «самовитий-несамовитий» ходить за мною ще досі. Чому не передрукувати його?

Безперечно, про Костенко, Драча, Вінграновського, Коротича (поета, зрештою, вельми нерівного) сказано вже на еміграції багато. Проте, не пишеться про наймолодших, що переросли своїх старших колег. Але ж бо народжується їх! Враження таке, що щодня народжується бодай один поет. Неоантоничівський Ігор Калинець, тонкий лірик Марія Хоросницька, Микола Воробйов (зверніть, будь ласка, увагу на цього українського сюрреаліста!), пост-бажанівський Борис Олійник...

Колись учили нас наші ментори, що українська культура не потребує того, що пишуть молоді поети на еміграції. Писалось, що все це не сходиться з українською психікою, що це не національне мистецтво, і що може молодим краще було б, врешті-решт, почати писати по-англійськи. Якби я, не дай бі, був одним із тих менторів, мені сьогодні було б досить і досить неприємно читати такі, наприклад, рядки:

«Хлипа сон у чарках, гранчастий, важкий...»

Або:

«Ти мені пригадай, пригорни буйні хащі моїх лісів. Птиць нашли на шляхи, щоб я птицями міг боліти. І щоб довго потому усе це носив за старими хвртками світу».

Васильківська? Може, Килина? А ось ще:

Голова пеленає світи
в ручаях:
коло яблук задуманих тих
грають яблука на солов'ях,
на гілках по червоній стіні.
Ліхтарі розповзлися
в завихрення.

Це, напевно, Андіївська. І ще далі:

Треба йти, зустрічати, казати,
і пити, і думати.
Обминати машини.
Читати щось. Не чекати —
чекаючи вічність.
Невідомо,
коли розпочався дощ...

Ю. Тарнавський?

Ні. Не Васильківська, не Андіївська, не Тарнавський. Це рядки з творів Воробйова Миколи Панасовича, який народився 1941 року, працює на будовах Черкащини і є членом ВЛКСМ («Дніпро», 3, 1965).

Колись дехто з читачів домагався полеміки між молодими поетами та їх опонентами. (Люди ще в наш час люблять дивитися на свіжу кров і кричати «Оле!»). Але така полеміка була б витратою енергії. З опонентами всього молодого і нового сперечається — і буде сперечатись — час. І так, час сперечається з ними в рядках Воробйова.

Звичайно, тут немає мови ні про які безпосередні впливи емігрантів на наймолодших поетів України. Ідеться про далеко глибші та складніші процеси — процеси остаточного дозрівання справжньої сучасної літератури українською мовою, про вітер, що віє і там, і тут. Колись Шеремет був стилістично подібний до Ганни Черинь. Тепер знову молоді подібні до молодих. Те, що має рости — росте. Час затирає політичні границі, і в мушлі часу відгомін переливається з відгомном, пісня вливається в пісню.

І коли тонкий критик Юрій Лавріненко порівняв Л. Костенку з Е. Андіївською, інстинкт не завів його на манівці. Тільки критик зробив дві тактичні помилки: непотрібно називав прізвища поетів, що привело до цілком несуттєвих і дрібничкових нападів на нього, і... на два-три роки поспішив.

Ці глибокі та складні процеси перемін в радянській та еміграційній літературі, належать до явищ, що підземними струменями нуртують під будівлями історично-культурних фактів і подій. Ці процеси — культобмін, що існує. Бо справжній культобмін це не нещирі зустрічі і точно обчислені мінуети стерильних розмов. Справжній культобмін — хоче того «Гомін України» чи ні — вже давно відбувається. Це просто стихійна сила, висока і тривала. Це синтеза нової української літератури. І коли я був би одним із бравих молодців з «Гомону України» чи навіть одним із «бойсів» різних асекураційних товариств — я боявся б такого культобміну багато більше, ніж Колосової та її «бригади». Цього твердження далі коментувати не збираюсь, і приємність знайти багатогранні висновки його залишаю кмітливому читачеві.

III. ЯК ВОСКРЕШАТИ МЕРТВИХ

Несподіванки по сторінках радянських журналів аж ніяк не обмежуються новим. Адже для нового треба збудувати (часом навіть «на швидку руку») якийсь фундамент культури, якусь традицію. І врешті-решт треба дати молодим поетам щось читати, треба їм показати, щось цікавіше від дмитерко-вороньківського репертуару, щоб вони чого доброго не подумали, що справжня література починається від них. А черпати є таки з чого! Нагромадили наші бідні «культурники» минулого і сучасного добрячий скарб — багато цінніший, ніж «союзіві» мільйони. Скарбниця української новітньої літератури, що досі була запечатана партійним сургучем, зоріє неймовірними клейнодами.

Як відомо, «черпання» те почалось ще від смерти Сталіна. Техніка його — досить складна. Спершу публіку приготівляють на реабілітацію певного імени та одночасно намагаються ґрунт. У статтях радянських літераторів починають появлятися згадки того імени, ще не відомого читачеві — спершу з щораз менш негативними, а тоді з щораз більш позитивними епітетами. (Якби хтось мав терпеливість прослідити цю дуже повільну, майже непомітну градацію таких епітетів, вийшла б дуже цікава соціо-літературна, а може й психо-лінгвістична студія). Далі — вибір із творів у репрезентативному журналі. А тоді вже «Вибране» (а часом і «Обрубане»), звичайно в «лабетках передмови» (парафраза з Коротича), де даний критик займається просто неймовірним венстрилоквізмом, уживаючи «вбраного» за манекена, який має висловлювати певні твердження; і де той критик ходить по різних ментальних линвах, щоб пояснити читачеві деякі дивні факти, як, наприклад, несподівану смерть поета.

Плужник, Бобинський, Влизько, І. Крушельницький, М. Куліш, Дніпровський, Вухналь, Ірчан, В. Поліщук — тільки декілька прикладів нещодавніх «воскресінь». А ось цими місяцями уважно приготівляється ґрунт на реабілітацію Драй-Хмари, Филиповича, Майка

Йогансена. Сподіваюсь, що незабаром також прийдуть ранні оповідання Підмогильного і може дещо з Семенка. І так буде, мабуть, продовжуватись — аж до Хвильового.

Як читачі пригадують, одною з таких справжніх несподіванок було «відкриття» в журналі «Жовтень» генія модерної української поезії — Богдана І. Антонича. Цей реверанс у бік «передвоєнної» західноукраїнської культури особливо пікантний, бо в особі Антонича, на мою думку, було згущене все, що мала б ненавидіти радянська ментальність. Глибокий релігійний містик — спершу співець ортодоксальної релігії, а потім жрець дуже скмплікованого власного релігійно-містичного культу, великою мірою основаного на філософії німецького ідеалізму дев'ятнадцятого століття, — він завжди вірив в існування трансцендентальне і метафізичне. Поклонник поетів французького «декадансу» та модерної французької літератури, він у своїх теоретичних статтях завзято боровся проти тих галицьких критиків, які хотіли, щоб поезія була «всім зрозуміла і доступна для всіх». Правий націоналіст, який написав чудову поему про одного з генералів фаланги диктатора Франка («Пісня про Альказар») та майже містично оспівував збройну силу українського націоналізму («Стиги в куряві», «Пісня про полк піхоти»), він ніколи не любив радянської літератури, включно, на жаль, з творами багатьох героїв «розстріляного відродження» (хоч захоплювався Семенком).

В маловідомій поемі «Маніфест серця», опублікованій у «Дзвонах» (ч. 2, 1932), поет робить цікаву синтезу образотворення та дикції радянських поетів того часу, на яких дуже сильно, і часом дуже негативно, впливав кубізм пізнього Маяковського. Стиль і поетика цього твору — окрім свого досить прозорого змісту, — знаменита пародія на поетику такого типу поезії, включно з її наївною алітерацією («столунний тупіт тупо в тротуар»). Це єдиний вірш Антонича в такому стилі, хоч пародії він пробував писати частіше — звичайно на «побутові» віршики галицьких поетів. Тому що твір такий маловідомий і такий незвичайно цікавий своїм змістом і пародійною формою, дозволю собі навести його тут повністю.

МАНІФЕСТ СЕРЦЯ

Рубаєте словами, мов сокирами,
грімкі, могутні виголошуете фрази, як а, б...
але в своє загляньте серце щиро,
чи не обтріхуете ви самі себе?

Ставляєте сучасний світ під ваших віршів дуло,
говорите: ми вістуні грядучих бур.
О не такими вже вітрами дуло,
о не такі вже тарани вдарили в мур.

Ви кричите:

за нами б'є столунний тупіт тупо в тротуар,
туман підноситься червоний з поля.

Що ж вам на те:

це блеф, уяви гра, привиддя це пусте,
це бакханалія розхрістаних примар,
не так родилася правдива воля.

Поставлю одначе справу руба,
без алегорії, просто з мосту, без заслон:
коли стає кобила історії дуба,
чи ви її хвостом?

Вбираєте ви порожнечу в милозвучних слів трико,
махаєте поемами довженними, годинними,
і деклямуєте: кров, крові, кров'ю, в крові, криви.
Я ж інший покладаю закон:
право на щастя людини,
право любови.

Кажуть, що скоро в Радянському Союзі вийде «вибраний» Антонич. На всякий випадок подаю текст цієї поеми до диспозиції редакторів того видання.

Жарт жартом, але справжній культобмін таки продовжується. Хоч Антоничем захоплювалися у Львові і захоплюються ним на еміграції, радянський читач його досі не знав. А тепер і київській молоді відкриваються зелені двері його пісень.

Другою такою несподіванкою в процесі культобміну можуть також тішитися і радянські читачі, і емігранти. Львівський журнал «Жовтень» — той самий, що друкував Антонича, — опублікував у числі від січня 1965 року велику кількість (сорок-шість!) творів «метра» неоклясиків Миколи Зерова. Це вже другий важливий крок у процесі реабілітації цього цікавого поета. (Першим було опублікування деяких його перекладів у журналі «Всесвіт», але тому що Богдан Кравців уже про цю справу писав на сторінках «Сучасности» («Реабілітація Миколи Зерова-перекладача», ч. 2, 1965), я довше на ній спинятися не буду). На третій крок — оприлюднення праць Зерова про історію української літератури, де він так холодно і джерельно заперечує впливи на українську літературу «старшого брата», разом з гострими полемічними виступами того поета у справах культури його сучасности — доведеться, мабуть, ще довго почекати.

Перед молодими радянськими читачами вперше розгортається такий дуже близький кожному інтелегентному емігрантові Зеров. На еміграції вже здавна існує культ Зерова, разом із спеціальною організацією, що займається його спадщиною. Вірші його ми вчили на-

пам'ять у таборових гімназіях. Коли мені було п'ятнадцять років, я робив про нього «гутірку» у своєму пластовому гуртку. І, звичайно, в одному з своїх перших (дуже, зрештою, літературних) любовних листів я цитував «Як ніжна праосінь, ти йдеш моїми снами», хоч моєї улюбленій до дозрілої жінки, що її можна б назвати «праосінню», було тоді таки досить і досить далеко.

Звикнувши до традицій Маяковського, до Тичининого «клярнетичного» імпресіонізму і мускулястої бриластости Бажанового експресіонізму — як же приймуть радянські студенти «нашого» Зерова? Правда, знають вони трохи (на жаль, небагато!) раннього Рильського. Але Рильський в порівнянні з Зеровим — це гомеопатія в порівнянні з неорганічною хемією; це кристалічність неокласицизму, схрещена з вордсвортівським романтизмом та арлекінадою трубадурів; це вже не чиста «культура», бо легко заражена хаотичним світом дикої рослинності.

Перед молодим радянським читачем пересуватимуться, немов діяпозитиви, панелі стилізованих пейзажів та суворо закутих у легку іронію почувань. Ці рівномірні відтинки світозображення, ця математично зрівноважена закономірність світовідчування, майже безжально оформлена в статичні картини сонетів та олександрин, справді робить враження панелів однакового розміру та однакової тонації. Камей почувань. Пейзажі, мов створіння, що навіки запечатані в бурштин. Здається, що цієї самозамкненості в мистецтво не можуть зрушити найжорстокіші зовнішні бурі, найсильніші внутрішні зриви. Мабуть, такого заслуханого в себе спокою, заслуханого в себе шуму морської мушлі прагнула Олена Теліга, коли вона писала (цитую з пам'яті):

Від сонця свят і непогоди буднів
щоб не змінилися безцінні фарби,
в твою скарбницю я складаю скарби,
які дає мені моє полудне.

В цьому своєму найкращому вірші, і одночасно в одному з найкращих прикладів української ліричної поезії, вона висловлює бажання сховати цю скарбницю

...у глибокий спокій,
де інших пристрастей рвучкі потоки
її не змиють у годину бурну.

Але їй — буревійній — не було призначено різьбити в бронзі мініатюрні барельєфи. Їй було призначено писати вітами на плесах вод. І тільки в цих кількох рядках вона якоюсь мірою перекликається з Зеровим.

Зеров — просто неймовірне явище нашого часу, що його вдаваний, позований спокій можна порівняти хіба з Полем Валері (різ-

ниці між ними двома, звичайно, очевидніші, ніж їх подібності). Просто не віриться, що в нашому невротичному столітті такі зрештою зрівноважені сонети як цикл «Cor Anxium», а особливо сонети «Сон Святослава» та «Данте» сам автор уважав за «неврастенічні» та за певняв у приватному листі, що вони є продуктами сну («Corollarium», Мюнхен, 1958, стор. 194).

А все таки в тих ніби одноманітних і, здавалось би, майже «апатичних» панелях-віршах є велика різноманітність і напружена чуттєвість. Різноманітність відчувається особливо в формі. Форма Зерова — тонка та субтильна, основана перш за все на інтонаційному напруженні між синтаксичними і поетикальними границями, тобто між тими павзами, що природно появляються в кінці фраз і речень, та павзами, які спричиняють цезури і кінцівки рядків. Різноманітність поезики Зерова основана також на напруженні між найвищими інтонаційними точками синтаксичними і поетикальними, на передзвоні між наголосами стіп і природними наголосами і на рафінованій, майже прихованій алітерації. Все це в поета таке плянове і розраховане, що його якоюсь мірою можна назвати формалістом.

Бо й справді Зеров був із тих поетів, які не покладаються на інстинкт, а плянують кожний крок своєї поезики. Він плянував із найбільшою точністю ті ледве помітні віяння, що робили його творчість такою тонко різноманітною. В одному з листів до Василя Чапленка поет пише: «Структура сонета може довести до найнуднішої одноманітності, коли за цим спеціально не стежити» («Corollarium», стор. 196). Можна бути певним, що Зеров за тим, як і за всім іншим, майже по-професорськи «спеціально стежив».

Про тиху, але часом тим власне більше напружену чуттєвість сонетів Зерова вже писали. Його гама почуттів — це не тільки легка іронія і професорська, трішки кокетлива самоіронія. Де-не-де вони багато глибші та багато гостріші. Ось носталгія, висловлена з високим ліричним напруженням:

А сам лишуся тут у горі і біді,
Я тільки думкою до скель долину рідних,
Я тільки чайкою . . . з тобою . . . по воді.

А ось нестерпна туга за померлим десятилітнім сином:

Стою німий і жити вже безсилий:
Вся думка — з білим і смутним горбом
Немилосердно ранньої могили.

Цю неоклясичну недоговореність та суворість форми, що навмисне приховує буянню душі, чудово пояснює друг Зерова Максим Рильський в одному з своїх ранніх віршів:

Морозе! Ти душа Парнського співця.
Так, як вона, ховаєш у кришталі

І подих вод, і трав завмерлих жалі
І все, від чого міняться серця.

І хто вгадає за спокоєм ліній
Та непорочних тонів голубих
Глибокий спів розливів весняних
Чи літні грози і одчай осінній?

Як кожному відомо, Рильський був одним з «неоклясиків» і дуже близько дружив із Зеровим. Зеров любив і шанував молодшого поета і вповні оцінив його талант, обороняючи його від робфаківців літератури того часу в блискучому есеї «Літературний шлях Максима Рильського (1910-1925)» («До джерел; історично-літературні та критичні статті», Краків-Львів, 1943).

Хто інший, як Рильський, міг би рекомендувати Зерова радянському читачеві? І ось один з нечастих прикладів такту і доброго смаку радянських «босів» від літератури — вірте хоч ні, саме Рильський Зерова в «Жовтні» рекомендує.

В своїй дуже теплій, переплітаній особистими спогадами статті, Рильський говорить про високий поетичний талант свого колишнього друга, однодумця, і в багатьох відношеннях — вчителя. Його висока оцінка творів Зерова тим більше зворушлива, що вона зроблена наперекір офіційному поглядові про Зерова, що ще далі триває. Наприклад, в «Історії української радянської літератури», виданій у 1964 році, автори в кількох пасажах Зерова лають і — що правда, не без рації — намагаються довести, що Зеров був поет не тільки антирадянський, але, щобільше, шкідливий розвиткові радянської літератури, бо він зневажливо висловлювався про росіян.

Отже стаття Рильського це в першу чергу оборона імені Зерова — можливо, пізній реванш за «Літературний шлях». Але щоб оборонити метра, Рильський спершу мусить обороняти цілий ряд проблем, на Заході вже давно самозрозумілих. Так, він обороняє «любов поетів до слова, до строгої форми, до великої спадщини світової літератури». Також обороняє він, між іншим, Фета, любов поетів до книг і книжних тем (акробатично баяншуючи що любов із «зближенням до життя», мовляв, «хіба книги — не життя?»), та сувору форму сонета. Це просто патетично, як Рильський, до останнього дня свого життя, пробував учити самовдоволених своєю обмеженістю землячків. «Я не думаю», пише він обережно, щоб не образити чутливість літературних експертів із колхозів та шахт, «що тут треба стати на позицію читача, який зневажливо махне рукою: „Біс його знає, що вона там за Дідона і які ото триреми!“» І для авторитету (ніби його власний авторитет замалий доярці та шоферові!) зразу ж цитує маловідомого російського поета, який обороняє культурну спадщину нашої цивілізації. Цей останній деталь — справді жалюгідний приклад «старшобратського» тиснення на нашу культуру.

Це тиснення зрештою підкреслено в багатьох пасажах статті, де автор, круто розминувшись із правдою, говорить про велику пошану Зерова до російської культури. Правда, Зеров любив Пушкіна, переклав «Бориса Годунова» і часто російського барда цитував. (Між іншим, цікаво, що Зеров перекладав саме «Годунова», а не, наприклад, багато стрункішу і «неоклясичнішу» п'єсу «Моцарт і Сальєрі»). Але казати, що Зеров шанував російську культуру як цілість — рівнозначне з цілковитим викривленням постаті того поета.

В статті Рильського трапляється ще багато більше неточностей. Особливо цікавий такий пасаж: «Хоч пишеться в наших довідкових виданнях, ніби українські „неоклясики” проголосили культ „чистого мистецтва”, але заявляю з повною відповідальністю, що ніхто з учасників групи ніде й ніколи такого гасла не підносив, — ні Зеров, ні Филипович, ні Драй-Хмара, ні тодішній Рильський... У теоретичних твердженнях „неоклясиків” було справді багато спірного, а то й невірного — та про це можна б говорити лише тоді, коли б читачам була відома спадщина тієї групи (підкреслення наше!). Але апологетами „чистої краси”, „мистецтва для мистецтва” і подібних нісенітниць „неоклясики” себе ніяк не вважали і не проголошували».

Такі твердження можна робити дуже легко, бо повна спадщина неоклясиків не буде відкрита радянському читачеві, ще довго, як і не відкрита йому повна спадщина Миколи Куліша («Народний Малахій»), Івана Дніпровського (сильні ранні оповідання), Василя Бобинського (його чудовий неосимволізм), І. Крушельницького (ранній, майже японський імпресіонізм) і багатьох інших. Звісна ж бо річ, що радянського читача трактують ще, як неповнолітню цнотливу дівчину, якій треба уважно підбирати лектуру. Дивно: ось я виріс на радянських, еміграційних і галицьких українських виданнях паралельно, а комунізмом заражуватися не збираюся.

А тепер назад до теми неоклясиків і «чистого мистецтва». Неоклясики, звичайно, не були «жерцями краси» в вульгарному розумінні. Їх сприймання тих речей було далеко тонше, ніж «прерафаелітів» чи декадентів кінця дев'ятнадцятого століття. Проте, в «мистецтво для мистецтва» вони таки вірили. Прикладом може служити вірш Рильського, цитований вгорі. Другим прикладом може служити його ж таки вірш «Бодлер», де автор пише про бажання того поета за всяку ціну зазнати різних граничних, навіть звироднілих переживань тільки для того, щоб збагатити свій мистецький досвід та поширити свої мистецькі горизонти. Відомо, що ця проблема особливо цікавила і Бодлера, і Верлена, і Рембо:

Лякати буржуа, назватись людоїдом,
Що хтів би скоштувать малесеньких дітей;
Впиватися гірким, самотним, тонким медом
Нездійснених бажань і неживих ідей, —

І бачити в вині безстидної таверни
Вино причастія, єдину кров Христа...
Хіба таке життя, потворне і химерне,
Не зветься: красаота?

Тонка і глибока інтерпретація Зерова цього твору ще більше підкреслює його виключну «мистецькість». В уже згаданій статті про Рильського Зеров захоплено пише, що в цьому вірші Рильський вправляється в літературному позуванні, «і Бодлера він шанує саме за яскравість літературного позування» («До джерел», стор. 246). «Літературне позування» — в сенсі Бодлеровому — це цілковита відірваність від реальности, та цілковите занурення в мистецтво, включно з каліченням емоцій задля мистецтва. Якщо «літературне позування» — «маски» Єйтса і «personae» Павида — не є «мистецтвом для мистецтва», тоді тяжко взагалі збагнути сенс цієї фрази.

І ще один досить дивний пасаж із статті Рильського. У відомому сонеті «Самоозначення» Зеров протиставляє улюблене «мистецтво рівноваги», «скупі різьблені слова» і «вбогу та черству чутливість» — «акторським реплікам», «уданим мукам», «плиткій істерії». Безперечно, ідеться про деяких мілкіших українських поетів двадцятих років, що їх поет недолюбував. Проте, Рильський чомусь запитує: «Чому, коли на одному боці врівноважена, спокійна, холодна, різьблена краса Ронсара, Дю Белле, Ередія, Леконта де Ліля, Брюсова та й самого Зерова, то на другому боці доконче плаксиві істерики, а не Байрон, не Кардуччі, не Лермонтов, не Петефі, не Шевченко, не молоді Тичина і Сосюра?» І далі Рильський обвинувачує Зерова в нечіткості та необ'єктивності.

Перш за все можна запитати, при чому тут Брюсов... Брюсов був поет безперечно знаменитий, але поет тисячі «масок», тисячі стилів і напрямів, поет-еклектик в найкращому розумінні цього слова. «Неоклясичний» період тривав у нього досить коротко. Рильському, мабуть, ішлося про те, щоб назвати якогось російського неоклясика, а російських неоклясиків, приступних радянському читачеві, немає; Волошина ж бо чи навіть Гумільова, що, на мою думку, були багато ближчі до Зерова, ніж Брюсов, згадувати в Радянському Союзі не можна. Друге дивне явище це імена «неістериків», «непозерів» і «неакторів», що їх Рильський називає. Кардуччі — актор-позер аж до знудження. Якщо треба кінче італійського поета — чому вже не Леопарді? Більшого поета «удаваних мук» (не так у мистецькому, як у біографічному значенні), як Байрон, тяжко знайти. «Байронізм» у літературі якраз окреслює все те, чого не любив Зеров. Але здається тому, що і Жирмунській, і Томашавській, і Ейхенбаум, а за ними кожний радянський підручник літератури докраю перебільшує впливи Байрона на Пушкіна (впливи ці помітні тільки в трьох ранніх поемах Пушкіна), Байрон став у Радянському Союзі символом англійського романтизму. Алеж Рильський? Як пояснити цей «ляпсус»

доброго смаку? Проте, найдивнішим прикладом стає, безперечно, Лермонтов. Започаткувавши «школу» «зайвої людини» в російській літературі своїм «Героєм нашого часу» та ранніми поетичними творами, цей поет є есенцією «акторських реплік», «уданих мук», та «плиткої істерії», і в додатку досить наївного обожання краси, що від нього Рильський відмежовує неоклясиків. Сосюра — і ранній і пізній — має також масу гріхів плиткости. Якби такий список склав Степан Крижанівський, я зрозумів би. Але Рильський?

Далі, Рильський весь час настоює на тому, що Зеров найбільше воював із «модними, скороминущими галасливими формалістичними викрутасами». Безперечно, це правда, але тільки до деякої міри. Рильський бо сам твердить в іншому місці статті, що Зерову подобався вірш Маяковського «Наш марш» через його «знамениті молоси», а «Наш марш» — це особливо формалістичний вірш, побудований на спондеях, («Наш бог бег»), і взагалі цілком «олітературнений». Зеров також хвалив Семенка за деякі його вірші («До джерел», стор. 265), хоч Рильський уважає Семенка за якнайбільшого ворога неоклясиків. І ще — якщо Зеров і критикував Валеріяна Поліщука, то власне за його прозаїчність. Словом, ті люди головними ворогами Зерова не були — ворогами були інші, ті, які потім спричинилися до фізичного знищення поета. То були ті всякі пилипенко-коряківські будяки та інші колесники нашого примітивізму, то були «поети» харківських робфабрик, сельбудів та інших «культурних» середовищ, які звели радянську літературу до рівня звичайнісінької пропаганди, «вигравши» в процесі конкуренції різних напрямків і остаточно давши підстави єдиній радянській літературній організації — профспілці, де до останніх кількох років володарями були графомани та писарчуки, що про них так промовисто говорить Симоненко в своєму щоденнику. Полемічні статті Зерова («До джерел», стор. 252-271) найкраще свідчать про це. Але Рильський про це не пише.

І реабілітація Зерова як поета, і стаття Рильського — події безумовно ваговитого «суспільно-політичного» значення, які напевно знайдуть на еміграції своїх коментаторів, що докладно проаналізують нам політичний підтекст тих подій. Зв'язані з ними цікаві питання, наприклад, як радянський читач зрозуміє численні напівприватні політичні натяки в творах Зерова — ненадовго залишаться не порушеними. Але за це я братися не буду, бо таких аналіз робити, на жаль, не вмію.

Натомість продовжуватиму писати про питання культури і про справжній культуробмін. Досі я говорив про культуробмін, який триває. Тепер буде мова про культуробмін, якого немає, і ще, мабуть, довго не буде.

(Закінчення в наст. числі)

СТАНІСЛАВ Є. ЛЕЦ: **НОВІ НЕЗАЧІСАНІ ДУМКИ**

Вибір у перекладі Ігоря Костецького

Ах, скільки ж то Атлантид бачити в політичних атласах!

Кат виступає звичайно у масці — справедливости.

Уже давно з золотого тельця зробилася дійна корова.

Часом брехня так пристає до правди, що трудно жити у тій щілині між ними.

Є великі слова такої порожняви, що в них можна ув'язнювати народи.

Будуймо Содоми! Коли матимемо їх тисячу, достараємося 10 000 справедливців.

Він високо ніс прапор: не хотів його бачити.

Посипав собі голову попелом своїх жертв.

Один чоловік мав на грудях витатуйоване обличчя жандарма. Коли він дихав на повні груди, жандарм щирив кутні зуби.

Бідна людино, ти кажеш: «Після мене потоп!» — і всього лише спіраєш за ланцюжок резервуару.

Коли деспоти повертаються до терору, можна спати спокійно. В тому жодного обману.

Вірю у прогрес: у винахід машини читати думки, яких не думано.

Інколи я перестаю вірити у блакить. Мені здається, що то просторінь, ідеально вкрита синцями.

Найважче підпалити пекло.

Я не вважаю, що власник однієї душі це «дрібний власник».

Хто зна, що б відкрив Колумб, якби на дорозі не стала Америка.

Якби ж то можна було народитися щойно після смерти ворогів!

Кого це життя не ошукало! Адже ж і тих, що їх породило на ганчір'ї, а винесло на висоти.

Я пишу самі принагідні твори: про життя.

Сатирик, який плює з вітром, обплывує власне обличчя.

Незнання закону не звільняє від відповідальності. Але знання — раз у раз.

Диявол підступний. Він може прийти попросту дияволом.

Взаємини з пігмеями деформують хребет.

Навіть коли рот затулений, питання залишається відкритим.

Дехто так любить патос, що погоджується вживати його з усяким текстом.

Я знав пожежників, що над їхнім ліжком висів Прометей, а не святий Фльоріан.

Я за скасування кари смертю. Але я й проти впровадження нагороди смертю.

Можливо, якінебудь майбутні Дарвіни виступлять з тезою, мовляв, високо розвинені істоти (до яких вони належатимуть) походять від людей. То буде чималий шок!

Хто ж винайде грамоту, щоб нею можна було порозумітися з неграмотним?

Від часу, як винайдено людину, її вдосконалюють виключно протезами.

Будь альтруїстом, шануй егоїзм інших!

О, якби якийсь Бог сказав: «Вірте мені!» а не: «Вірте в мене!»

Струсю, ти всадив голову в пісок піщаного годинника!

Пам'ятайте, що й невіра може бути чимсь найсвятішим почуттям. Не пляміть її.

Либонь чудово жити у джунглях, де не володіє їх закон.

Якби я був знав тоді те, що знаю тепер, то не знав би того сьогодні.

Світ прекрасний! І це, властиво, таке сумне.

Люди дедалі наближаються одні до одних, світ перелюднюється.

Дехто пророкує мені швидкопроминальну актуальність. Вони гадають, що я пишу про них.

Я стану місцевим письменником. Обмежуся на нашому глобусі.

Не довіряйте людям. Вони здатні до великих речей.

Не зношу мізантропів, тим то уникаю людей.

Людина не самотня. Хтось же її таки пильнує.

Людина, що не має милосердя, повинна про нього благодіяти.

Пишайтеся з багатобічності людини, але не подавайте її у фальшивому світлі.

Нехай туба не дивується, що обплывує її той, хто крізь неї щось виголошує.

«А все таки крутиться!» Але в який бік?

Вказівки напрямку не полегшують Хресного Шляху.

Боюсь янголів. Вони добрі, погоджуються бути дияволами.

Людина має ще ту перевагу над машиною, що вона вміє сама себе продати.

Нема повороту до печер! Нас надто багато.

Прагнеш крові? Стань блохою.

У мене є думки, що їх я навіть собі не виявляю. Ви знаєте їх усі.

Протягом усього життя людина пожирає сама себе, щоб не стати канібалом.

Довіряйте інтелігентності людей. Багато речей вони неспроможні зрозуміти.

Не прірва розділює, а різниця рівня.

Міцніє їхній капітал. Обростає нулями.

Той, хто безперервно топче закон, рідко коли стоїть міцно на ногах.

Сатирик накладає на себе руки притупленим вістрям власної сатири.

Правда інколи перемагає тоді, коли перестає нею бути.

Звідки взяти сміливости? Адже сміливці її не віддадуть.

Світ ніколи не може пробачити тим, які нічого не завинили.

Можна втратити обличчя, надававши його добі.

Коли на кров крапне трохи сліз — як же тоді рожево!

І республіками часом керують голі королі.

А от що й боягузи ніколи не бояться лежати на кладовищах героїв!

Кров подоланих часто змінє кольори переможця.

Усі кайдани світу утворюють один ланцюг.

Ах, якби найвищою державною гідністю була людська!

Дилетанти вбивають майстра в першому ж бою. Гей! Але якби він воскрес!

Прийняти лавр це значить зрадити розмір своєї голови.

Деякі національні трагедії не знають антрактів.

Догми гарантують прогрес. Інтерпретувати їх небезпечно, треба їх ламати.

Де копальні мудрости? Звичайно там, де її поховано.

Як же маліють пігмеї у побільшенні!

До суми власної мудрости обережно додавай чужу глупоту.

Люди без плями, стережіться! Вас легко впізнати.

Зловив себе кілька разів на тому, що крізь побільшувальне скло я шукав на глобусі себе.

«Правди нема»! — каже часом сама вона. З обережності.

Теміда сліпа. Чи вона не бачить своїх слуг?

Тільки дуже великі можуть дозволити супротивникам піднести голову.

«Мане текел» — чинне, хоч би й була помилка у правописі.

Кордони думки? Пошукай на мапі.

І зло хоче нас тільки ущасливити.

Його тортурували. Шукали в ньому своїх думок.

Люди зростають, важко їм буде сховатись.

Лжепророки самі виконують свої віщування.

Людоджер не погорджує людиною.

Сатирики повинні гострити свій язик на камені мудрости.

Трудно сказати самому собі правду, коли її знаєш.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ДАРІЯ РЕБЕТ: **У ЛЯБІРИНТІ КОМСОМОЛЬСЬКОГО ВИХОВАННЯ**

(Огляд журналу «Зміна» за 1964 рік. Закінчення)

НА ВЛАСНИХ СЛІДАХ

Що молода генерація шукає ґрунту, на якому їй довелося зростати, і що є зацікавлення минулим, — про це свідчить й інша, позалітературна частина змісту комсомольського журналу, хоч загалом цей матеріал скупенький, його добір дуже «умовний», і він, очевидно, не може дати об'єктивного пізнання і розуміння історії чи хоч би окремих її фрагментів. Щоправда, у різних нотатках і довідках, тут і там, сягнуто дуже далеко, аж до археологічних розкопів, до «скитських курганів», є натяки на те, що маловідомі знахідки, музейні предмети й етнографічні деталі мають свою значущу мову: мовляв — «поцікавтеся й ви». «Нерідко за назвами сіл і міст криються досить цікаві події, що пов'язані з походженням і історією населення» (ч. 12). Але з усього цього і найпильніший читач журналу ніяк не збагне, звідки починається історія України. Як десь і згадуються давні київські часи, то хіба для того, щоб подати, що в киево-печерській друкарні на початку 17 століття вийшов перший «російський» словник Памви Беринди, а відомостям про інші друкарні, в Острозі, Львові й Києві, обов'язково передують історія писання книжок у Московщині. Тут і там зустрічаються якісь згадки про козацькі часи, про гайдамаків, то якийсь дрібний епізод, для прикладу, про повстання і одчайдушні витівки Гаркуші, «якого боялися і в Петрограді», — але взагалі йдеться немов про народ без роду і без державно-політичної минувшини, і тільки окремі нечисленні свідчення про самобутню українську культуру зависають в повітрі історично-політичної порожнечі. При чому, здається, до питань своєї культури молодь України все таки чуйна і допитлива, і зокрема розвиток освіти і науки серед українського народу привертає увагу сучасників.

У четвертому числі «Зміни» з минулого року було поміщено цікаву з цього погляду довідку Г. Нульги «І чужого вчилися і свого не цурались». Там згадуються школи у Києві та на Запорозькій січі, і зокрема Києво-могилянська академія, при чому головне завдання статті — подати детальніші факти про освіченість серед на-

роду в давніші часи, що ширшому загалові сучасників, мабуть, і справді мало відоме. З архівів і документів витягають цікавий випадок з 17 століття про шестеро українських козаків, що, втікши з турецького полону і не діставши притулку у французькому посольстві в Царгороді, опинилися на французькій галері. Капуцин, що мав завдання повернути їх на католицьку віру, з подивом писав французьким королівським властям про те, що ці козаки знають латинську мову, є великими патріотами своєї віри і землі і «змусити відступитися таких чесних і відважних людей буде безчесно». У цій самій статті зустрічаємо й інші нотатки про те, що ще у документах з 1353 року є згадка про чи не першого магістра, який вийшов з Сорбонни. І далі, ще таки у чотирнадцятому столітті, є мова про бакаляврів, ліценціатів з докторськими дипломами і магістрів «рутенської нації з Києва». Є також подібні окреслення студентів різних факультетів, що, крім Сорбонни, училися по університетах Голляндії, Шотляндії, Гайдельбергу, Ляйпцігу, Страсбургу, Кракова, Падуї і Риму. Поборюючи різні труднощі, за кордон виїздили дворяни, купці, міщани, сини козацьких старшин, простих козаків і селян. «Немов журавлі, легіли вони удалеч по знання, щоб потім знову повернутися на рідну землю»... «Поверталися вони звідти не тільки з знанням та ученими ступенями, а й привозили на батьківщину наукову та художню літературу»... «і так найновіші філософські думки й погляди переносилися на Україну безпосередньо з університетських аудиторій»... «Тож не диво, що у козачих канцеляріях поруч шабель і рушниць були різного змісту книжки і навіть періодичні видання Західної Європи. За ними гетьман і козацькі ради слідували, як складається „політична погода” в Європі».

Цей приклад наведено докладніше, як один із нечисленних, де є образніше відтворення якогось відтинку з минувшини.

Тут і там натрапляємо ще на нариси з культурних процесів і суспільних рухів 19 і початку 20 сторіччя. При чому досить дбайливо виминають усе, що не мало якогось зв'язку або що не дасться підтягнути до пізнішої більшовицької революції. Сюди часом попадають нечисленні, очевидно, критичні пригадки про діяльність демократично-ліберальних чи «ліберально-буржуазних» кіл, розуміється, у відповідному наświetленні. Так, у статті про Коцюбинського як громадського діяча говориться про його участь у нелегальному «Братстві Тарасівців» і у «Громаді», яка «вбачала своє основне завдання в опорі примусовій русифікації» і «намагалася активізувати розвиток української культури, пробуджувати і розвивати національну і соціальну свідомість»; говориться про молодіжні гуртки самоосвіти, з яких «сміливіші неодноразово ставили вимоги перед владою допустити місцеву народну мову в школу, дозволити видавати цією мовою підручники й книги».

Але тут же автор статті М. Потупейко робить свої застереження і заключний висновок, що «вже з цього побіжного переліку пи-

тань, якими займалася „Громада” видно, що це була буржуазно-ліберальна організація, віддалена від життя народу, від найістотніших завдань визвольної боротьби трудящих» (ч. 9).

НА ЧУЖИХ МАНІВЦЯХ

Після таких скупих, блідих і zdeформованих відблисків минулого тим буйніше розцвітає у молодіжному журналі найновіша історія, що так жорстоко вирішила сучасне рабське становище України та її народу. Разом з цим новим історичним літописом реалізується цілком конкретно, пляново і рафіновано національна і виховна політика, що діє причаєно, але послідовно у замаскованих формах обману, ілюзій і фікцій.

Тут зовсім визначне місце посідає звеличення російсько-більшовицької революції і так званої громадянської війни на Україні. Военні і революційні чинності на всіх просторах колишньої царської імперії, аж по далекий Схід; всі персонажі різних національностей, що діють у плані революційного Петербургу і потім більшовицької Москви, сплітаються в один туго зашморгнений вузол, в один злощасний лабіринт, у якому, згубивши нитку Аріядни, і досі блудить український безпомічний Тезей, не здолавши Мінотавра. У безконечній галерії «людей лєнінського гарту» уславлюють подвиги і підбої окремих персонажів, що визначилися на службі більшовицької агресії на різних фронтах у різних країнах і серед тих самих народів, що колись стали жертвою завоювань царського імперіялізму. «Полководцю лєнінської школи» Василеві Блюхерові присвячено розчулені пеани з цитатами на зразок:

Если Блюхер на Востоке,
Наш Восток непобедим.

«Золотими літерами вписане його ім'я в історію нашої Батьківщини».

І тут з пієтизмом намальовано картини його завоювань: «Розгром Колчаківських банд у Сибіру, нищівний удар по чорному барону Врангелю в Криму, героїчна оборона каховського укріпленого району, штурмові ночі Спаська, визволення Далекого Сходу від білих армій і японських інтервентів» і т. д. (ч. 4). У дусі засудження культу особи таким же сантиментом віє від згадки про розстріл за наказом Сталіна цього героя лєнінських завоювань, як і від жалю за В. П. Затонським, що його «героїчне життя трагічно обірвалося 1938 року, коли Сталін відкрив пальбу по рядах лєнінської гвардії» (ч. 7). У цій самій галерії маяком височіє силуета командира металістів, латиша Яна Лепсе, який чомусь був потрібний не своєму народові у Латвії, а більшовицькій партії в Росії, проживаючи там від лютне-

вої революції. Він, мовляв, служив «перший у світі соціалістичній державі» і за заслуги похований не в своїй рідній землі, а у «кремлівській стіні», а столиця України звеличує його іменем котрийсь із київських заводів (ч. 10).

Не треба собі робити ілюзій, що молодий безкритичний читач «Зміни» може мати об'єктивне розуміння української політичної ситуації і зокрема української боротьби за національну суверенну державу, що точилось в той самий час. Ленінсько-більшовицькі змагання і бої з «денікінцями, петлюрівцями, врангелівцями», «боротьба з білогвардійцями, махнівцями і українськими націоналістами» — все це стоїть на одній площині. Ба більше: деякі окремі постаті українських конспіративних функціонерів часу більшовицької революції, що індивідуально діяли з доручення Москви проти українських державних органів 1918-20 років, надихані героїчно-саентиментальною романтикою і атрактивною таємничістю, що бодай якоюсь мірою не може не залишатися без впливу на молоду комсомольську душу.

Про те, у якому світлі стоять історичні події і як визначається скала національно-політичних і моральних вартостей, можуть посвідчити два знаменні біографічні приклади.

Про підпільницю Галю Тимофееву, секретаря київського обкому партії довідуємося, «як вона допомагала викрити велику контрреволюційну змову у Москві під час роботи першого З'їзду більшовиків України». Далі читаємо, що вона була «страчена петлюрівцями в 1918 році» і що «до останніх днів, до останнього подиху лишилася мужньою комуністкою, вона не зрадила своїй справі і товаришам» (ч. 4). Коли у цій довідці говориться про «злочини бандитів-націоналістів», що на мові більшовицької пропаганди рівнозначне з чужинецьким запроданством, то, мабуть, не один юний читач «Зміни» збереже у своїй пам'яті Тимофееву, як героя доброї справи у відданій боротьбі зі «злом», дармащо у вільному світі, у житті суверенних націй служіння чужим потугам проти власних національних урядів є очевидною зрадою свого народу і карається як державний злочин агентури, провокації, шпигунства і т. д.

Ще один знаменний приклад — це спогад про дочку популярного на Україні Михайла Коцюбинського, Оксану Коцюбинську. «Милу і мужню» Оксану звеличують два автори — М. Дмитрієнко і Ж. Тимченко (ч. 6). Москва вислала її в Центральну Раду, «орган запроданців-націоналістів». Вона попала на роботу до секретаріату, в іноземні зв'язки. «Жовтоблакитникам подобалося, що дочка визначного письменника співробітничала з ними... Адже головним козирем у грі вони виставили національні почуття. Чому б не пограти на них і зараз? І красуня Оксана почала працювати... Але як! З самого лігва націоналістичної зграї більшовичка Коцюбинська добувала для партії цінні дані. Молодша сестра Ірина була при Оксані зв'язківцем».

Потім Оксана Коцюбинська записалася у перший революційний

полк Червоного Козацтва, налагодила випуск газети цього козацтва «К оружию» і «стала агітатором, пропагандистом ленінських ідей». Авторі нарису закінчують її словами з листа до Горького: «Прагнення жити для людей — здійснилося».

Цим нарисом вони дали, як не можна краще, ілюстрацію того, як ще й досі романтикою і лжегуманізмом окутуються процеси насадження російсько-більшовицької влади на Україні, як закріплювалася воєнно-політична і ідейно-програмова окупація. «Розуміння», з яким автори нарису віддали думку, що боротися «за щастя трудового люду» треба саме так, вислугуючися Москві і шпигуючи та зраджуючи своїх земляків, — є сумним доказом, що опанування деяких українських душ чужими ідеями триває далі. Заяви про все-союзний і ленінський патріотизм складаються послідовно. З нагоди річниці комсомолу у шостому числі минулорічної «Зміни» редакція декларує: «Справді, хто з нас і з наших старших братів не марив Чапаєвим і Корчагіном, Каховкою і штурмовими ночами Спаська, не шкодував, що спізнився народитися?.. Вихованці партії і Ленінського комсомолу на фронтах і в тилу, у воєнний і повоєнний час йшли в атаку на старий світ, за комуну, за справу великого Леніна». Говориться, зрештою, і про довоєнне покоління, що «стало жертвою масових репресій за часу культу Сталіна». Та є запевнення: «Не зважаючи ні на що, молоде покоління того важкого часу... залишилося вірним безсмертним ідеалам Леніна».

Повторюємо ці застарілі шабльони, бо все ще важко повірити, що вони таки безсмертні.

МУМІФІКОВАНИЙ КУЛЬТ

Постає невиразна думка: якщо культ Леніна так само тривкий і глибокий, яким виявився культ Сталіна, то, мабуть, нічого боятися звичайній смертній радянській людині за втрату людської гідності і особистої суверенності у постійному ідолопоклонстві. Але покищо культ Леніна (і сам він), відмінюваний у всіх відмінках, — «безсмертний». Його мавзолей — «святиня людства», а шаховий стोलик Ульянових із зняткою в журналі, з описом висуваних шухляд і їх колишньої функції для переховування паперів — багато важливіший у всесоюзній історії, ніж різні інші «дрібнички» з історії Леніном «визволених» народів. У журналі то серед «озброєних ленінців», то серед дітей — скрізь зворушливо кольоровий «наш Ілліч», «вчитель і друг», чи то намальований як живий, чи по-різному і без кольорів на постаментах. Тут же й історія пісні «Замучен тяжелой неволей», бо вона подобалася «Володимиру Іллічу» і він часто співав її з друзями. Отаким способом і автор пісні, російський письменник Г. О. Мачтет твердше увійшов в історію, а попри нього й ім'я

нашого Шевченка краще стверджується у додаткових згадках, бо він (себто не Ленін, а Мачтет) тоді й тоді приїздив у Канів.

Та й виявляється, що «за декретом Ілліча» ще багато дечого Шевченко завдячує Леніну, бо вже з 1918 року, з часу, коли Ленін борювався за владу, вдячні провінціяли пишались гіпсовими фігурами Шевченка, поставленими у Москві й Ленінграді «поету-крест'янину».

«Не довго проіснували ці пам'ятники, але вони відіграли значну агітаційно-пропагандистську роль. Український народ завжди буде з глибокою вдячністю згадувати, що перші в країні Рад монументи Великому Сину Українського народу Тарасу Шевченку були споруджені за Ленінським декретом у Москві і Ленінграді», — так і радіє минулорічна «Зміна» (ч. 1). Далі довідуємося, що на священній мові ленінських декретів, це називається «монументальна пропаганда» і що цей самий плян і далі «у дії».

На цьому можна замкнути чергу зразків, як пишеться історія ленінських часів, історія, що має бути постійно «у дії».

ПАТРІОТИЗМ У ПРИЙМАХ

На щастя, завдяки поваленню культу другої «особи» — про Сталіна не доведеться й писати; він випав з історії, і правовірний комсомолец, мабуть, так і не довідається з свого журналу про заслуги Сталіна для утримання новітнього російського самодержавства ще до війни; і про те, якими способами далі за його наказами мобілізувалися сили не лише проти гітлерівсько-німецьких наїзників, але й проти українських самостійників; як кувався «всесоюзний» патріотизм «радянського народу» у другій «вітчизняній» війні, а зрештою, і після неї.

Що ж до самого воєнного періоду, то він дуже густо відзначений не тільки, як було згадано вище, у белетристиці, але й взагалі в численних пригадках і відзначеннях різного вигляду.

Цей шматок історії ще дуже свіжий і по-різному дуже болючий кожному українському серцеві. Але й об'єктивно (якщо комсомольський журнал переповнений нотатками про героїв цієї війни, зокрема про юних борців, що на рідних порогах жертвували життям за кожний клаптик землі: якщо вони зі зброєю в руках спинали ворожі наступи; якщо так часто в історичних, біографічних довідках говориться про юних «оборонців столиці України», та про «Молоду гвардію» з протинімецького підпілля з її конспіративно-диверсійними акціями) — все це, без сумніву, патріотизм, який не може не народитися і скріпитися в часи смертельної загрози й оборони самого життя.

Але тут стоїть знову однакова площина для різних форм «вітчизняного» патріотизму і героїзму, що проливався кров'ю хоробрих синів України на всіх Кремлем визначених лініях, від брянських

лісів до партизанських маршів на Заході, де по Альпах, Югославії, Болгарії і т. д. з тугою за рідною землею українські бійці помагали здійснювати далекосяжні сталінські пляни. Патос захисту вітчизни, що розгортався по широті «спільних» фронтів під твердою рукою диктатора, — залишає міт всесильности і непереможности кремлівського господаря з приреченістю України бути у приймах на своїй землі.

НА ШЛЯХУ ДО ЖИТТЄВИХ ПОЗИЦІЙ

Як було видно з літератури й мистецтва, якою щирою є любов сучасного молодого українця до рідної землі, так не можна й сумніватися, що також щирою і нефальшованою є ця любов у відбудові з повоєнних руїн, у щоденній праці, у матеріяльних вартостях, в творюваних сучасною українською людиною. Вона без сумніву горда за все, що дається їй здобути важкими зусиллями. І вона це реєструє; у полоні норм і майже «містичних» графіків — реєструє, може, більше, ніж треба. Але все таки у поетичному надхненні відзначений власний ріст природним порядком якоюсь мірою знаходить свій реальний відповідник і виразник снаги на різних ділянках життя, у фактичному рості суспільних кадрів. У здобуванні кращого фаху, вищої освіти, ліпшого життєвого стандарту «на шляху до здійснення комунізму» доводиться переборювати багато труднощів.

Зокрема в ділянці освіти вже сама широко стосована система заочного і вечірнього навчання говорить за себе. Виразні підтвердження таких труднощів знаходимо у публічних виступах зацікавлених, у запитаннях до відповідних органів, часом у «непомітних» нотатках. З опублікованих даних виходить, що 60 відсотків студентів вчиться на заочних та вечірніх відділах. Правда, на робітників-студентів дивляться як на людей шанованих не тільки тому, що від них багато чекають у майбутньому, але й тому, що вони взагалі вносять свіжу, сміливу думку у виробництво і мають оригінальні винаходи і вдосконалення. Але як же непохвально для системи, що хвалиться прогресивністю, звучать твердження: «Важко, дуже важко людям вчитись і працювати». Стомлюються, кидають науку, 40% студентів заочних та вечірніх відділів не закінчують навчання вчасно. Багато і безрезультатно пишуть про організацію змінних відділів на факультетах, щоб лекції були не тільки ввечері, а й удень. І все це стоїть під гаслом: «як товчуть в ступі чорнило» (ч. 7).

І далі нотатка «Плюс — мінус один рік» дає приклад незадоволення з студійних порядків:

«Шість років навчання занадто багато для зрілої людини, яка добре знає виробництво! Цей строк можна скоротити без будь-якої шкоди для знань та кругозору майбутнього інженера»... «Останнім часом до вузів здебільшого йдуть люди з виробничим стажем, добре

підготовані. А програма майже не змінється»... «Якщо переглянути програми заочних та вечірніх факультетів, удосконалити їх, можна скоротити строк навчання принаймні на рік... Чому ж ця важлива справа посувається так повільно? Адже кожен зайвий місяць, що його виробничник проводить у вузі — це питання його професійної кваліфікації і заробітку і, зрештою, особистого щастя. Адже ніхто не звільнить його на ці довгі роки ні від родинних обов'язків, ні від громадської роботи, ні від всіляких інших турбот».

З різних довідок і дискусій бачимо, що й рівень науки, зокрема в гуманістичній ділянці, викликає застереження. Стверджено, наприклад, що є великий відсоток викладачів історії, які не мають учених ступенів. Ставиться проблема: «покликання чи ремесло», і на конкретне питання щодо наукових виступів міністер змушений відповісти: «Не можна не погодитися, що в дисертаціях, особливо в гуманітарних дисциплінах, повторюються з року в рік одні і ті ж теми. Разом з тим багато важливих тем залишаються вакантними».

Далі йде запевнення, що є бажання поліпшити науку, але остаточний висновок міністра легко міг би висловити будь-який менший пропагандист: «Кваліфіковані кадри дуже потрібні народному господарству. І далі вдосконалення системи підготовки наукових кадрів, ширше залучення талановитої молоді дозволяє ще більше наблизити науку до потреб комуністичного будівництва, досягти нових перемог в усіх галузях знань» (ч. 2).

У іншому місці унаочнено ще інший аспект. Міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Ю. М. Даденкова запитують «про нове в житті і практиці вузів». І тут бачимо, що при допущенні до вузів, крім медалістів і відзначених, «перевагу мають також вступники, які виявили здібності в обраній галузі знань, беручи активну участь у шкільних та інших гуртках»... І таке «удосконалення» щодо дипломів: «щоб перевірити, чи міцно молодий спеціаліст, „командир” виробництва, тримається на ногах, чи гідний він диплому, віднині введено новий порядок. Випускникам видаватиметься лише тимчасове посвідчення. Тільки через рік, коли з місця роботи прийде хороший відгук про вчорашнього студента, посвідчення обмінюють на диплом. Це підвищить авторитет документа», — каже міністер (ч. 7).

Що на практиці монопартійної автократії означають різні передумови, як «участь у гуртках» чи «хороший відгук з місця роботи» — це ясне, і тут немає сумніву щодо того, який «науковий» критерій «на місці» вирішує про те, щоб бути «гідним» диплому.

Нарешті, такі мірила не є нові, і вони не дивують тим більше, коли протекціонізм застосовується навіть у такій гуманітарній ділянці, як відпочинок дітей. Про республіканський піонерський табір ЦК ЛКСМУ «Молода гвардія» в Одесі з гордістю написано, що учасники «здобувають» право на відпочинок біля моря в змаганні за найкращі успіхи в навчанні, громадській роботі» (ч. 12). До питання

етично-виховного значення «громадської» конкуренції молоді в монопартиїно-апаратній системі зайве додавати ще якісь коментарі.

РЕКЛЯМА ПРАЦІ І ПУБЛІЧНИЙ ПОВУТ

Вже саме враження від великої кількості фотографій людей з виробництва вказує на те, у якій пошані трудящі, що можуть дати щось конкретне державі. Можливо, що такі методи «опублічнювання» можуть бути захоотою до праці, кваліфікації, спеціалізації і кращих трудових досягнень. Але все таки вражає ще один штамп «радісного життя» в ділянці, що є найзвичайнішим і самозрозумілим виконанням життєвого змісту. Чому при всій пошані до хеміків, електриків, інженерів, будівників, металургів, вуглекопів, ткаць, доярок і інших безчисленних фахів сторінки журналів мусять бути засипані такою реклямою праці, цими мовчазно-говорючими слідками фальшивого крику при спростачуванні і спрощуванні щоденного людського життя? Чи і це потрібне для певнішого вирощування прив'язаних до режиму і вдячних партії кадрів і кар'єристів? Чому для молоді людини таке важливе бути вивішеним на дошці або «мати портрет у багатотиражній»? Чи завжди до таких досягнень доходять прямими шляхами? Чи таке вирізнювання має заступити недостатнє забезпечення життєвого стандарту? Чи загалом такі атракції мають відтягнути увагу людини від усього цікавішого, що могло би стати поперек «шляху до комунізму»? Ці зовнішні ознаки вказують на плянові намагання виробити своєрідний стиль советчини.

Це зокрема яскраво виявляється у продукуванні документальних фільмів, що утривають і популяризують побутові форми і зокрема нові обряди, а разом з тим є прикладною реклямою для окремих персонажів «комуністичного життя». З таких фільмів, як «Зустріч на будові» чи «Ми студенти різних континентів» або «Листи (ланкової) Люби Молдован», посередньо довідуємося, що «пече» партію, що треба роздути і де потрібно публічної захооти.

Щоправда, зустрічаються різні погляди на те все, що робиться офіційно для казенної реклями. В. Лігостов у нотатці «Сміливіше, документалісти!», радіючи з зустрічі з людиною у фільмі, каже: «Ми побачили її у хвилини радості і в буденних турботах, — і веселу, задерикувату, запальну, і сумовиту. І перед нами постав привабливий образ людини, якій до всього є діло на цій плянеті. Люба близько бере до серця і господарські діла свого колгоспу, і долю мало знайомих ровесників з Харкова чи Сибіру, і те, чи бути миру на землі».

Але після цієї красивости і сам автор рецензії висуває сумніви: «Слухайте, а чи не занадто ви захопилися оспівуванням героїки праці, громадського горіння? Адже Люба у фільмі тільки те й робить, що сапає, збирає врожай, сперечається, горює з бездощів'я, вчиться, висгупає... Чи не віє від неї аскетичністю? Вона ж не тільки пере-

дова, а й юна...» Але задовольнившись тим, що «аскетичність тут не приписана», бо в якийсь момент «її проводить поглядом юнак комбайнер», автор свідомо чи несвідомо доходить до приписаного красивого узагальнення:

«Ми зголодніли за людьми в документальному кіно, за людьми, а не за манекенами, за жителям, а не підробкою. За часів культу особи Сталіна документалістам здебільшого тільки того й залишалося, що фіксувати на плівку врочисті прийоми, наради, засідання. Людина праці з її радощами і болями залишалася поза кадром» (ч. 2).

Хотілося б збагнути, чи автор справді вірить у те, що тепер, саме у такому (!) документальному фільмі людина справді входить у кадр з своїми дійсними «радощами і болями»?!

Як у випадку лекцій Крушельницького з режисури, виникає явище протиріч між бажаннями і дійсністю, між прагненням до справжнього і невідлучною надумано-програмовою красою і штампами, яких по суті самі автори бояться.

А ось один ще яскравіший момент програмового опублічнювання щоденного, інтимно-особистого життя. У цьому самому коментарі Лігостов написав:

«Пригадалося одне показове комсомольське весілля. З'їхалися на нього в село гості з усіх усюдів — і з райцентру, і з області, і з Києва. В основному — комсомольські працівники, журналісти, фотокореспонденти, оператори телебачення. Ох, і гірко ж було молодят! Яких тільки анекдотично безглузких промов не довелося їм вислухати, як тільки не крутили їх перед об'єктами, щоб спіймати найбільш виграшний момент, момент поцілунку. І нікому не спало на думку, що опошлюється найурочистіший день в житті юної пари. Чого вартий один термін — показове комсомольське весілля. І подумалися ж ми, захопившись новим обрядом до того, щоб інтимне виставляти на показ, на огляд десятків тисяч незнайомих людей»...

З показаного опису видно, яку роль виконують нові обряди, що керовано і контролювано мають заступити віками вироблені, більш особисто замкнені форми вияву святковості, романтичності, містичності, релігійності, безпосередності людської душі; і мають усе це повернути у приписане русло тотальної схеми усупільнення. При чому знадобляється воно і для програмового викорінювання релігії, хоч рівночасно, як видно, все таки не без значення залишаються тут елементи народності звичаїв.

Про обряд «христин» пише Тамара Гірник у довідці «Перші іменни» (ч. 7). «Сталося так, що, відмежувавшись від попів, ми призабули разом з тим і нашу красиву обрядовість»... «Створюючи свої, радянські обряди, ми перш за все звертаємося до кращих народних традицій». На такому радянському найменуванні обираються «почесні», «названі» «іменинні батьки», відбувається урочиста реєстрація і надання імені, усе це з оркестрою, тушем, запитаннями і благословенням урядника («благословляємо Вас на це велике, благородне

діло») дарунками, садженням деревець, квітами, хороводом дівчат, і з участю дітей, що готові скоро перебрати новонародженого «в лави жовтенят». Даруються «значки юного лєнінця», піонерські галстуки, комсомольські значки і т. д.

Також до старих народніх звичаїв причіпляють адміністративно-урядові ярлики з офіційними партійними представниками, промовами, нагородами та іншою «громадською» опікою, а новозаведені дні трудової слави й інші улаштування набирають характеру своєїрідної «теж-народної» обрядовости.

Попри все це культурно-самобутня енергія народу, і зокрема молоді, виявляється досить всебічно і різнорідно у так званій культурній самодіяльності. Це також знаходить відповідну відбитку у фіксуванні різних улаштувань і досягнень. Помітне, що серед студентської молоді, по різних студійних осередках організуються численні ансамблі, студії і виступи у різних галузях і жанрах. Та й взагалі в журналі з нефальшованою любов'ю плекаються і популяризуються різні форми оригінального, декоративного і прикладного мистецтва під гаслом «не вмирає душа наша». Усе це має характер широко популярний, і при режимі, де нема можливости для вільного громадсько-політичного життя, є по суті єдиним всенародним висловом спонтанного українства.

РОДОВІД

Можна б додавати ще багато дрібніших ілюстрацій з життя і атмосфери українського комсомольського світу і його впливів на ширші кола молоді. Є багато намагань робити життя кращим, доцільнішим, будувати його свідомо, власною відповідальністю і власними зусиллями. У молодіжному журналі є багато практичних побутових порад, є шліфування сімейної спільноти і гармонії в ній, є ідея етики і естетики щоденного життя і виховання дітей у такому дусі. Зокрема, виходять молоді кадри і на захист рідної мови з принципами пошани, плекання і уліпшування її; крім меуарного нарису у третьому числі, окремими рецензіями знайомить редакція читачів з станом мовознавчих видань. Існує постійна рубрика знайомлення молоді з світом — «обертаючи гльобус», з окремою увагою для темних рас, очевидно, знов же з скеруванням у директивне русло міжнародної політики Кремлю. З малих нотаток можна б відкрити окрему сторінку курйозів неправдивого і безглузлого «інформування», наприклад, про торгівлю людьми, яких перевозять кораблями з Африки до США, про потребу радянського прикладу навіть у спорті для торування свободи жінкам у світі на шляху поступу і т. д. Такі «дрібниці» роблять якоюсь мірою густішою заслону, що відгороджує Україну від світу.

Але через усю цю гущавину і її бездоріжжя думка вертається до джерел.

Навіть з такого поверхового перегляду писаного слова виникають відрадіні вияви життя, праці, думок і мрій, творчості, культури і змагань народу, і головне, молодого покоління, що виросло і живе серед різних потрясень, зламів і злетів. Джерельна цілюща сила народу стоїть поза сферою всіх політик і програм. Це родовід нації. Молодий Симоненко знайшов цей родовід у коренистій силі невмирущої старости. Він написав «Думу про діда» (ч. 1). Про діда, який не взявся б зайців доганяти, хоч би за це й «трудодрні писали», бо «не любив дурне діло робити»:

«Чим густіша паморозь падала на дідову голову, тим більше він любив мене і щедріше розкривав свою душевну скарбницю. Він старів на моїх очах, і йому здавалося, що сила його і навіть саме життя його переливаються в мене, бо не було в діда синів — покосили їх пошесті та кулі».

«— Безсмертячко ти моє кирпате, — шепотів дід, коли я засинав під музику його слів».

Розповівши про смерть діда, Симоненко під кінець пише:

«Я нікого так не люблю, як дідів. Це жива мудрість, неписана історія нашого народу. На своїх зігнутих плечах носять вони стільки краси і ніжності, що може позаздрити їм будь-хто». І згадавши дідові простодушні оповіді, «в яких переплітається фантазія і дійсність», Симоненко думає про внука:

«І колись обов'язково проснеться в його душі дідова краса, і житиме його дідова мудрість і дідова мова».

НА ОБРІІ — РАНОК

Журнал «Зміна» у 1964 році виходив тиражем близько 60 000 і більше. Склад редакції: відповідальний редактор Б. Олійник, Редакційна колегія: В. Коротич, А. Кулінич, В. Кушнір, В. Лігостов (відповідальний секретар), А. Мельниченко, М. Острик, Б. Сорока, І. Цюпа, Ю. Щербак.

Тогорічні останні числа «Зміни» відготовують тираж 75 000, а в редакційному складі вибув відповідальний секретар Лігостов і скреслена сама функція секретаря.

Останні числа заповідають ще одну новину. З сьомого числа ц. р. журнал дістає нову назву. «Ранок». Чому змінено назву і що обіцяє вона — не можна сказати. Може, згодом побачимо.

В оголошенні про дальший вигляд журналу повідомлено, що будуть у ньому «дискусійні статті з проблем моралі, кохання, дружки».

Шкода, що тільки для цих тем відкривається можливість «дискусійного» трактування. Тому можна й наперед думати, що не такий то вже світлий ранок сходить там, де залишаються будь-як заслонені обрії.

**МИРОСЛАВ ПРОКОП: АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКІ ВЗАЄМИНИ,
ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ І УКРАЇНА**

У травні ц. р. в Нью-Йорку появилася праця видатного американського дослідника комуністичного блоку Збігнева Бжезінського п. н. «Альтернатива до поділу. За ширшу концепцію ролі Америки в Європі». Бжезінський (людина польського роду) автор кількох книжок, директор Дослідного інституту комуністичних проблем, професор Колумбійського університету та член російського інституту того ж університету. Він часто виступає в дискусіях в американському радіо і телевізії як коментатор міжнародної політики. Про виняткове значення нової студії Бжезінського говорить факт, що кілька днів після її появи на ринку газета «Нью-Йорк Таймс» прихильно скоментувала цю книжку в своїй передовій, — явище дуже рідке в політиці цієї газети. Посередньо на думки, викладені в книжці, відгукнувся колишній американський амбасадор у Москві, Джордж Кеннан, на конференції, присвяченій питанням міжнародної політики у Відні. У доповіді на тему «Мости між Заходом і Сходом» Кеннан розглядав і передбачав можливості об'єднаної Європи з участю в ній комуністичних держав. А це є власне нова і провідна думка найновішої студії Бжезінського.

Книжка Бжезінського на свій лад цікава для українського читача з двох причин. Поперше, в ній зайвий раз відзеркалюється сучасна декон'юнктура української справи на заході. У мистенні тих кіл, що сьогодні плянують і формують західню, точніше — американську політику у відношенні до Радянського Союзу Україна як проблема, як окремий фактор на ділі не існує. Звичайно, це не значить, що ті кола про неї не знають або що всі вони нам ворожі. Правда, на Заході можна зустрітися з неприязним ставленням до України або з ігнорацією української справи, але якоїсь здетермінованої ненависти до неї — як це сугерують деякі українці — в керівних колах західньої політики немає. А щодо знання української справи, то дехто на Заході знає про сучасну Україну, про її реалітети, отже про сили і слабості, деколи більше, ніж не один український еміграційний діяч. Але тим не менше під цю пору Україна як окрема національно-державна особовість, як підмет є поза рамками безпосереднього західнього планування.

Передусім причиною цього є небажання дратувати Росію, з якою прагнуть знайти порозуміння. Крім того, що найважливіше, сила ук-

раїнського фактора ще замало, щоб його враховувати в міжнародне планування. Просто він ще замало дає про себе знати, український народ не змусив ще світ заговорити про себе так, наприклад, як останньо румуни. Звичайно, йому це не під силу, для цього немає ще об'єктивних зовнішніх умов, українці є в іншому становищі, ніж румуни чи поляки. Це у світі добре знають, але в міжнародній політиці рахуються тільки з фактами і силою.

Праця Бжезінського цікава для українського читача ще з одної причини. У ній видно, як далеко політичне мислення Заходу відбігає від думання чи, точніше, уявлень деяких українських еміграційних чинників. Коли читати книжку Бжезінського, як зрештою й інші подібні західні праці, не можна позбутися враження, що деякі українські кола на еміграції, головне найбільш гомінкі, які день-у-день пишуть і говорять про «глобальні й універсальні» визвольні концепції, знаходяться на глухій периферії всього, що сьогодні відбувається в політичному плануванні Заходу у відношенні Радянського Союзу. Це одна з типових ознак провінційности частини еміграційного українства.

Та про це пізніше. Насамперед пригляньмося до основних думок Бжезінського, зокрема його висновків і пропозицій.

Об'єктом дослідження автора є справа об'єднання Європи. Це — як видно з назви книжки — друга альтернатива, що її автор пропонує європейським народам у протиставленні до теперішнього двоподілу. При тому це питання Бжезінський розглядає в аспекті дотеперішніх взаємин між Москвою і Вашингтоном і тієї ролі, що її вони можуть відіграти в процесі об'єднання Європи.

Справа в тому, що якраз на терені Європи протягом двадцятьох років зударяються інтереси Америки і Радянського Союзу, і жодній стороні не вдалося досі здійснити своєї концепції європейського ладу, побудувати «свою» Європу. У повоєнні роки Москва робила кілька спроб опанувати цілий європейський континент або принаймні контролювати європейські нації та витіснити Америку з Європи. Такими спробами треба зокрема вважати дві берлінські кризи в 1948-49 і 1958-62 роках. Не вдалося також Москві вдарити Америку на її власному передпіллі, себто на Кубі. З другого боку, не здійснилися також надії Заходу на те, що вдасться відсунути Москву з теренів її сателітів. 1956 рік показав, що це неможливе.

У таких умовах становище в Європі хронічно нестабільне. Ця тимчасовість створює ряд небезпек для США і СРСР, для європейських народів і для світу взагалі. Одну з головних небезпек творить поділ Німеччини і такі його наслідки, як тривалий страх Радянського Союзу і його сателітів перед відродженням німецького реваншизму, деякі сепаратні спроби франко-німецького союзу, евентуальна можливість нового Рапалльо, себто німецько-російського порозуміння, тощо. Усунути ці небезпеки можна, на думку автора, тільки шляхом об'єднання цілої Європи, себто Західної і Східної, з Радянським

Союзом включно. До речі, від 1960 року таку концепцію висунув також де Голь, що говорить про Європу до Уралу. Але досі французи не завдали собі труда цю концепцію з'ясувати детальніше.

Останній постулат Бжезінського, себто включення і сателітів і самого Радянського Союзу чи його європейської частини в об'єднану Європу, є, як сказано, новим і найбільш суттєвим елементом його концепції. Досі такої розв'язки на Заході серйозно до уваги не брали. Досі говорили про об'єднання Західньої Європи в надії, що з часом туди вдасться притягнути також східних німців і таким чином об'єднати Німеччину. Все, що було поза лінією Одер-Нісса, мало лишитися в східньому, комуністичному бльоці. Бжезінський пропонує щось зовсім нове. Він каже, що Східню Німеччину треба лишити, бо на її приєднання до Західньої Європи Москва не погодиться тому, що буде боятися об'єданого німецького промислового і воєнного потенціалу, в чому, зрештою, підтримують її також сателіти. Треба натомість, каже він, насамперед прагнути до об'єднання всієї Європи, а тоді об'єднання Німеччини прийде як останній, завершуючий акт цього процесу. Така розв'язка більш сприйнятна також для західньо-європейських народів, які також мусять боятися німецької гегемонії. Вкінці, така розв'язка вигідна й для Америки. Бо, поперше, утримування двоподілу Європи силою умов приводить до ривалізації між Америкою і Росією. Подруге, поділ Європи зв'язує Америку з Німеччиною як основною оборонною силою перед можливою російською агресією, а такий союз з Німеччиною своєю чергою викликає страх у Москві, отже стоїть на перешкоді тривалому мирові.

В таких умовах, каже автор, Америка повинна взяти ініціативу і довести Східню Європу і Радянський Союз до зближення і тісної політичної, культурної та економічної співпраці з Західньою Європою та США. Особливий наголос Бжезінський кладе на економіку і пропонує, щоб президент США звернувся з офіційною пропозицією до всіх європейських народів та до СРСР спільно створити і фінансувати плян всеєвропейського економічного розвитку. Це мало б бути щось на зразок повоєнного пляну Маршала. Автор сподіється, що цим разом Москва такий плян не відкинула б тому, що сьогодні умови в світі зовсім інші, ніж були в перші повоєнні роки.

Такі надії автора. Чи вони реальні? Чи передусім на таку об'єднану Європу погодяться в Москві? Ясно, що об'єднання, отже і замирення Європи було б можливе тільки при умові зречення Москви з пляну підбоїв, а про таке зречення нічого не відомо. Навпаки, офіційно КПРС досі зобов'язує зовнішньополітична плятформа, що була накреслена на 20 з'їзді партії восени 1961 року, суттю якої є м. ін. т. зв. визвольні війни колоніальних народів Заходу, що їх Москва мала б підтримувати. При тому йдеться не тільки про рештки колоніальних народів Африки, бо «поневоленими імперіалізмом» можна одного дня визнати також народи європейського Заходу і почати їм «помагати», як Москва у свій час «помогла» сучасним сателітам чи Україні.

З другого боку, також самі сателіти Москви, що мали б стати самостійними партнерами майбутньої об'єднаної Європи, на ділі у великій ще мірі підпорядковані Москві і своїй долі не вирішують. Як можна рахувати на їхню участь в інтернаціональному об'єднанню без згоди Кремлю?

Не можна сказати, щоб Бжезінський не брав до уваги таких труднощів. Але становище поза залізною завісою він розглядає не статично, а в процесі розвитку, в еволюції. Тому він будує пляни про участь сателітів в об'єднаній Європі на припущенні, що вони будуть поступово усамостійнюватися від Москви. Він також рахує на поступові внутрішні зміни в самому Радянському Союзі, в результаті яких керівники КПРС мали б одного дня зрозуміти, що їхня доля пов'язана з Європою, що до неї їм треба приєднатися. Автор вважає, що в такому напрямі буде штовхати московських керівників також експансія Китаю.

Рівночасно, щоб зробити для Москви прийнятнішою ідею об'єднаної Європи. Бжезінський пропонує, щоб Захід не робив ніяких спроб протиставляти сателіти Росії. Він дуже суворо дотримується відомої тези російської закордонної політики про гарантію безпеки на західних кордонах СРСР. Тому він каже, що в об'єднаній Європі дотеперішні сателіти Москви мусять бути з нею в приязних взаєминах. Він проти розпалювання націоналістичних чи націонал-комуністичних пристрастей серед народів Східної Європи. На його думку, це привело б до відродження старих поррахунків між тими народами, до балканізації цього району, до інтервенції великодержав, словом до міжнародних конфліктів і воєн, а не до замирення і єдності. Вкінці, каже Бжезінський, проти Москви не підуть самі сателітські вожді, бо їхня влада спирається у великій мірі на московський мандат. Одним словом, автор за поступове усамостійнення сателітів від Москви, але проти того, щоб завтра Захід брав їх під свої опікунчі крила і протиставляв Росії. Автор пропонує народам Східної Європи і Радянського Союзу поступову еволюцію в напрямі демократії і національної незалежності, а ця еволюція має завтра відкрити шлях до спільного існування всіх європейських народів в одній об'єднаній Європі.

Однак, каже автор, Захід не може з заложеними руками ждати на такий розвиток. Він мусить розгорнути широкий плян дії. Перш усього він мусить бути мілітарно й економічно сильний, тобто готовий на всяку евентуальність. Рівночасно він повинен почати широку дипломатичну акцію, метою якої було б переконати ЦК КПРС і його сателітів, що об'єднана Європа є в їхньому інтересі, що Захід не думає підтримувати німецьких реваншистів, що об'єднання Німеччини буде здійснене тільки після об'єднання (і в рамках) Європи. Крім того, Бжезінський пропонує якнайширше розбудувати культурні, економічні і політичні зв'язки з народами комуністичного блоку. Від розбудови тих зв'язків він взагалі узалежнює здійсненість цілого пляну об'єднаної Європи. Тому автор детально аналізує дані

про економічні взаємини Заходу з поодинокими державами комуністичного блоку, туристичний і культурний обмін з ними і числами доводить, що розміром обміну з вільними народами визначається ступінь незалежності поодиноких народів Сходу Європи. Так, наприклад, одним з показників усамостійнення Румунії є збільшений товарообіг з вільними народами і обмін туристами. Автор свідомий, що комуністичні режими дуже бояться ідеологічної коекзистенції, що вони проти неї, але власне в тому він бачить силу вільних народів і їхніх ідей, які будуть просякати поза залізну завісу незалежності від того, чи керівники комуністичного блоку з тим згодні, чи ні.

II

Така концепція Бжезінського. Звичайно, вона не є ще офіційна політика США чи Заходу. Але тим не менше не треба забувати, що свої погляди Бжезінський викладає на тлі існуючих не від сьогодні намагань керівників західної політики тривало порозумітися з Москвою. Ще на початку 1950-их років видатний англійський історик Арнольд Тойнбі виступив з думкою, що комуністичний світ поступово притуплюватиме гостроту своєї ідеології і політики та шукатиме модус вивенді з іншими системами, а американський советолог заговорив про майбутню ерозію комунізму. В нашому десятиріччі ці теорії на свій лад виклав американський професор, а тепер голова уряду плянування при Державному департаменті США Волтер Ростов, при чому він поклав наголос на вимоги економічного розвитку, які, на його думку, штовхатимуть комуністичну систему до ревізії своїх принципів.

Коли взяти до уваги сучасні економічні експерименти КНРС, не можна сказати, що Ростов був зовсім поганим пророком. Також інші зміни, які постали і далі постають у комуністичному блоці від часу смерті Сталіна, вказують на те, що деякі погляди Тойнбі чи Кеннана не позбавлені підстав. Правда, ці зміни досі не заторкнули основного ядра системи, себто безконтрольної диктатури партії, а в національній політиці зовсім не послабили тиску російського великодержавного шовінізму, але все таки вони створили деякі частинні передумови для національної, політичної і соціальної боротьби поневолених народів. Нічого дивного, що на Заході існує тенденція зв'язувати з цими процесами пляни політики у відношенні до комуністичного блоку. Наскільки ці пляни виправдані, покаже тільки життя.

Я згадав уже про те, що в сучасній західній політиці не вважають Україну за окремий політичний фактор. На неї дивляться як на складову частину Радянського Союзу. Тому і в Бжезінського виступають, з одного боку, сателіти як окремі кандидати в члени об'єднаної Європи, з другого — Радянський Союз, або, як він часто пише,

«радянська Росія» чи просто — «Росія». Логічно, коли б у такому пляні Україна мала колись попасти в об'єднану Європу, то тільки за посередництвом чи, що гірше, в складі Росії. Не треба пояснювати, що це на нові десятиріччя припечатало б долю українського народу в новій міжнародній системі, що мала б за собою благословенство головних вирішальних міжнародних сил світу. Це було б гірше, ніж сьогодні. Бо сьогодні як-не-як половина світу, себто вільні народи, розглядають існуючий поза залізною завісою порядок тимчасовим, проминальним етапом у житті народів того географічного району.

Чи існують об'єктивні можливості для того, щоб не допустити до такого розвитку подій, чи інакше — щоб при майбутній побудові «нової Європи» Україна стала не предметом, а підметом, принаймні на міру теперішніх сателітів? Що в цій справі можуть зробити українці по обох боках залізної завіси?

Перш усього треба сказати, що українські прагнення стати окремим фактором при побудові нового європейського ладу можуть бути реальні. Не тому, що такі є українські прагнення, але тому, що сучасна Україна має для цього деякі підставові передумови. Територією, кількістю населення, економічними ресурсами, людськими кадрами, соціальною структурою, своїми технологічними досягненнями вона кваліфікує себе до ранги середньої величини нації з усіма матеріальними атрибутами бути самостійною державою. Для того однак, щоб вона такою державою стала, бракує двох елементів: пригожих зовнішніх умов для української революції і організованої політичної сили, що цю революцію зробила б. Існуюча на Україні політична сила порівняно ще недостатня навіть для того, щоб у теперішніх комуністичних умовах здобути для України позицію окремого фактора поза залізною завісою. Тому вирощування тієї сили — це перше і незмінне завдання сучасного українства так на рідних землях, як і на еміграції. Воно важливе тому, що ніхто не може передбачити, як довго існуватиме комуністична система і як довго український народ муситиме в ній жити.

Хоч сучасні умови життя українського народу незвичайно важкі, навіть у них існують можливості для вирощування такої української сили. Як досі, вона виявляє себе більше стихійно, ніж організовано. Але без неї не було б веденої тепер на Україні боротьби проти русифікації і колонізації, без неї немисленні були б деякі, хоч невеликі досягнення сучасного українства в галузі літератури, культури і науки, тільки на її ґрунті можуть родитися серед української молоді сучасні течії національного самоусвідомлення, самооборони і протесту проти чужого панування. Слабістю однак цього модерного українства є те, що воно, як і до революції, є в більшості обмежене тоненькою інтелектуальною верхівкою та ширшими суспільними низами села. Місто, робітництво центральних промислових районів і, що найважливіше, керівна урядова верства є знову, як перед 1917 роком, на ділі поза межами «українського руху». А втім саме ці кола

вирішальні в сучасній українській дійсності. Робітництво, студенти і марксистські інтелектуали створили підґрунтя, а далі і рушійну силу угорської революції 1956 року. Передусім керівні кола Румунії вирішили за останні три роки справу «власного шляху до соціалізму» цієї держави.

У таких умовах поширення соціологічної бази сучасного українства на Україні на згадані вище суспільні кола, зокрема на партію, є сьогодні важливим завданням тих людей на Україні, які очолюють стихійний зрештою український визвольний процес. Тільки ті кола можуть вирішально впливати на політику Москви на Україні, вони можуть створювати акти, що мали б підняти статус сучасної України з рівня російської колонії до позиції партнера в комуністичному бльоці. На жаль, досі світ знає про них в більшості як про безвольне знаряддя в руках ЦК КПРС і послідовних виконавців волі імперії в українській провінції.

А тим часом шанси України стати партнером у майбутніх розмовах про об'єднану Європу залежать від піднесення позиції УРСР в очах світу, і то зарівно комуністичного, як і некомуністичного. (Очевидно, я говорю про ситуацію, в якій комуністичний бльоки існує. Коли його не стане і Україна буде справді самостійною державою, тоді вона зможе за власною волею увійти в об'єднану Європу як дійсно незалежний чинник). Тому в піднесенні її ролі логічно зацікавлені українці по обох боках залізної завіси.

Ця остання думка звучить для деяких українських кіл на еміграції як блюзнірство. Подібним блюзнірством вони в свій час уважали, а подекуди і сьогодні вважають пов'язування українського визвольного процесу з існуючими на Україні кадрами, також партійними кадрами. Коли цю думку висунув на еміграції по другій світовій війні Іван Багрянний, деякі еміграційні діячі накинулися на нього як на «комуніста», мовляв, такі думки шкідливі, відірвані від народу. До речі, треба згадати, що подібні до Багряного погляди про ролі кадрів у визвольній революції висунув уже в час другої світової війни організований український визвольний рух. Крім того, для оборони таких поглядів існує велика інтелектуальна спадщина чи не найбільшого українського мислителя нашого сторіччя — Вячеслава Липинського. Він писав, що без участі провідних офіційних кадрів поневоленої України в боротьбі за її незалежність вона не може стати самостійною державою. Якщо прийняти, що, наприклад, сучасні сателітські кадри посилюють шанси поляків, румунів чи угорців до самостійності принаймні в якійсь мірі, — а в тому не сумніваються навіть найзавзятіші еміграційні антикомуністи тих народів, — то видно, як глибоко подібні процеси сприймав Липинський.

Але деяким українським еміграційним колам таке думання зовсім чуже і навіть вороже. З приводу самої теорії про УРСР як державу в правно-формальному розумінні, що її ще в 1940-их роках висунув Богдан Галайчук, а за ним ряд інших українських дослідників між-

народного права, зчинилася велика буря в українській еміграційній пресі. Посипалися закиди в згоадному відступництві від принципів української самостійницької політики, у нехтуванні традиції Української Народної Республіки тощо. Не багато помагали запевнення, що тут ідеться тільки про правний аспект УРСР як чинника, що перед світом виступає в ролі «суверенної держави», тоді як у політичному, культурному та економічному відношеннях ця УРСР є не чим іншим, як колонією Росії. Не переконував також аргумент про користі, які українська справа може мати з формальної державности УРСР.

Правда, від деякого часу і тут слідне частинне протверезіння. Люди спокійніше починають приймати погляди, що виходять поза межі утертих шаблонів. Можливо, що це відбувається як реакція на перенасичення фразою українського політичного і громадського життя. Починає зростати розуміння, що так довго, доки немає об'єктивних умов для повного державного усамостійнення українського народу, все, що підсилює позицію УРСР у Радянському Союзі, йде нам на користь. Це здоровий поворот. Бо справа в тому, що сьогодні український народ перебуває під без порівняння більшим тиском і у більшій небезпеці, ніж хтонебудь з сателітів. Плянова русифікація і колонізація України, як складові елементи політики т. зв. злиття націй, — це величезна загроза для українського народу. Проти них еміграція зобов'язана повести якнайрішучішу акцію серед стороннього світу. Рівночасно однак ми зобов'язані пам'ятати, що в тих умовах, які існують на Україні, всяка самооборона народу має сильніші підстави, коли вона використовує для себе існуючі формальні права, те, що записано в конституції і день-у-день брутально ламається. Коли б ці формальні права були здійснені, ні про яку політику злиття націй не могло б бути й мови. Коли б Україна мала на ділі, а не тільки в теорії, свої українські, а не двомовні школи, включно з університетами і технікумами, коли б українська мова була урядовою, тоді нею говорили б не тільки українці, учителі, частина студентів і робітників чи селян, але також мільйони промислового робітництва та провідна партійна і державна верхівка. А якщо б так, тоді чужинці, що відвідують Україну, не верталися б додому з враженнями, що Україна це провінція Росії, і самі не переплутували б її з Росією. Особливе значення в цьому відношенні мали б окремі дипломатичні представництва УРСР за кордоном, її торговельні і культурні місії, словом, репрезентація УРСР як окремого від Росії чинника. Це піднесло б значення України в світі взагалі, а не тільки українських комуністів. Москва свідомо цього, і тому вона ніяк не хоче допустити до такого розвитку. Розмір страху Москви перед виходом на світову арену хоч би комуністичної України видний з того, що сам «міністер закордонних справ» УРСР виступає (звичайно на виразне доручення згори) проти окремих дипломатичних представників УРСР у світі.

Цікаве, що навіть така постава Москви не переконує деякі українські групи на еміграції, і вони також виступають проти заходів у справі дипломатичних взаємин УРСР з іншими державами. Мотив у них такий, що це, мовляв, може звести на манівці самостійницькі позиції еміграції. Звичайно, це неправда. Суттю існування всякої еміграції є її непогодженість з режимом дома. Наша непогодженість з режимом впливає не тільки з того, що він диктаторський і тоталітарний, але також з того, що він накинений Україні Росією, що збройно знищила Українську Народну Республіку. Такого розуміння своїх позицій, отже боротьби за віднову УНР еміграція зречтисся не може, якщо не хоче сама себе заперечити і ліквідувати.

Але ведучи боротьбу за відновлення справжньої державної самостійности, еміграція не може лишити поза увагою те, що діється в УРСР, бо там живе український народ. Для української еміграції зовсім не може бути байдуже те, чи український народ живе в умовах тотального національного і політичного поневолення, чи, може, він має якісь права. Для нас не байдуже, чи формально Україна це звичайна провінція Росії, як це було за царату, з кількома губерніями, чи, може, вона має автономію або статус окремої радянської республіки. Не байдуже і те, чи ця республіка має тепер такі права, як УРСР, чи як сателіти, чи існують окремі українські представництва за кордоном, чи УРСР висилає свої власні торговельні місії, чи торгує з світом через Москву, чи за кордон виїжджають групи діячів української культури і складають візити чужим діячам культури як представники окремої нації чи як делегати одної «радянської» місії, отже як «росіяни». Усе це дуже важить у нашому національному потенціалі і в оцінці сторонніх сил.

У таких умовах українська самостійницька еміграція не тільки може, але й має обов'язок помагати українському народові боротися за поширення тих прав, які збільшують його питому вагу і відкривають йому кращі вихідні позиції для боротьби за повну самостійність. Не домагатися того, значить не розуміти основних елементів сучасного становища українського народу. Висуваючи такі домагання, українська еміграція не розгублює ідеї державної самостійности, а наближає її здобуття.

Як згадано вже, в супереч існуючій ще тут і там атмосфері перенасичення фразою, починає перемагати серед нашої громади здорове думання про актуальні можливості допомоги визвольній боротьбі українського народу. Справа оборони формально-правного статусу УРСР не так зле виглядає, як могло б на перший погляд здаватися. Дуже показовою лекцією того був 1955 рік, коли в США появилася тенденція усунути УРСР з Об'єднаних Націй. Проти таких намагань однодушно протестувала еміграція (дехто про це забув або старается забути). Три рази впродовж останніх тринадцятих років голова Українського конгресового комітету Америки Лев Добрянський робив через різних членів конгресу США заходи в справі того,

щоб США нав'язали дипломатичні взаємини з УРСР. Подібну позицію відстоювала інша українська громадська централь — Комітет українців Канади (КУК). Останньо КУК виступив з іншою дуже цінною ініціативою. У червні ц. р. він звернувся до уряду Канади з цілим рядом проектів у справі політики канадського уряду в питанні культурного обміну з СРСР, точніше з УРСР. КУК пропонує урядові Канади встановити в цій справі прямі зв'язки з Києвом, отже без посередництва Москви. Метою цих зв'язків мав би бути обмін різними делегаціями, допущення преси і літератури Канади до України і переселення з України родичів канадських громадян українського роду, зниження оплат за висилані з Канади харчові посилки для рідних на Україні тощо. Немає сумніву, що коли б канадський уряд схотів скористати з пропозицій КУК, він вчинив би багато доброго для української справи. Полишаючи на боці користі гуманної природи (поєднання родин, допомога), такі пропозиції, якщо б їх здійснити, відкрили б нову сторінку у бідненьких зовнішньополітичних взаєминах УРСР. Хочеться побажати, щоб з цієї ініціативи КУК скористали також інші українські еміграційні громадські централь у світі.

Вкінці треба сказати, що позитивну роль, якщо йдеться про з'ясування актуальних цілей і шляхів української визвольної політики, відіграє також частина еміграційної преси. Не вся вона знаходиться на периферії політичної думки вільних народів. Деякі наші публіцисти намагаються дотримувати кроку в політичному думанні вільних народів і використати їх для розбудови українських позицій. У нас, правда, бракує широких публіцистичних полотен, мало людей ставлять собі завдання ґрунтовніше проаналізувати українську визвольну політику на тлі існуючої дійсності на Україні і в світі, показати шляхи, якими вона повинна йти. Але тут і там, на сторінках такого чи іншого журналу або газети появляються погляди, які дозволяють сподіватися, що українська політична думка намагається не лишатися позаду головних течій західного мислення. Це дуже важливе, коли взяти до уваги, що у той же час українська політична думка на рідних землях призначена на тотальну мовчанку. Тому треба сподіватися, що також такі погляди, як їх виклав у своїй книжці Бжезінський, знайдуть відгук серед української громади та своєю чергою впливатимуть також на з'ясування напрямів практичної української політики на еміграції, а частинно і на Україні.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**СТЕПАН Ю. ПРОЦЮК: ШЛЯХИ І МЕТОДИ
ПЕРЕМІЩАННЯ НАСЕЛЕННЯ В СРСР**

(На прикладі України)

(Закінчення)

II

Після аналізу росту кількості росіян у населенні УРСР треба розглянути зріст кількості українців, переселених поза межі України.

Як «допомога народів СРСР у відбудові економіки України» (передусім у 1943-53 рр.) становила привід для широко закроеної акції завезення росіян на Україну, так територіяльні зміни в наслідок другої світової війни стали засобом для переселенчої акції великих масштабів, яка охопила сотні тисяч українців. На підставі домовлень у Ялті та Потсдамі СРСР анектував значну частину Східньої Пруссії і Сахалінський острів та менші острови на Далекому Сході. В той час коли Україна відчувала пекучу потребу робочих рук у промисловості та сільському господарстві, щоб відбудувати свою зруйновану війною економіку, в той самий час проводиться на Україні набір переселенців у прибалтійські республіки, в Калінінградську область (північна частина Східньої Пруссії), в Карелію і на Сахалін та Курільські острови. Перепис населення 1959 року показує, що в трьох балтійських республіках, де до 1939 року взагалі не було українців, проживає тепер 62 901 українець, а в Комі АРСР налічуються 80 132 українці, що становить 9,9% населення цієї автономної республіки. В районах Далекої Півночі — як Ненецький, Таймирський, Ямало-Ненецький, Ханти-Мансійський, Евенківський та Комі-Пермяцький райони і Якутська АРСР та Коряцька національна округа — живе коло 40 тис. українців, що становить у середньому 4-5% тамошнього населення. В Чукотській національній окрузі цей відсоток доходить до 7,6. В Карельській АРСР опинилося 23 569 українців, тобто 3,6% населення. На Сахаліні нараховуються 48 073 українці.

В. І. Наулко в цитованій нами праці каже: «В 37 областях и краях РСФСР численность украинцев по сравнению с довоенным периодом значительно возрасла; это касается в первую очередь восточных и северных областей РСФСР, Коми АССР, Сахалинской области, Якутской АССР и др.».

На початку 1964 року стала відомою цифра суцільних переселень з України за післявоєнний період. П. Коваленков, начальник підвідділу праці Держпляну УРСР, подав, що в 1946-62 рр. «порядком оргнабору» направлено на Україну на працю понад 2,2 млн робітників, у тому числі коло 810 тис. поза межі УРСР; а «порядком переселення» селян направлено в мало населені райони та на зрощувані

землі 277 тис. селянських сімей, з чого коло 88 тис. сімей поза межами УРСР (його стаття в журналі «Економіка Радянської України», ч. 6, 1963, стор. 81-84). Якщо рахувати, що селянська сім'я складається тільки з чотирьох осіб (збірник «Народи Европейської частини СРСР», том 1, розділ «Українці — структура сучасної родини», вид-во «Наука», Москва, 1964, стор. 695), то за 1946-62 рр. переселено з України в інші райони СРСР не менше 1 162 000 осіб — 810 тис. робітників та 352 тис. селян. До цієї цифри треба ще додати випускників високих та середніх спеціальних шкіл, яких направлено на працю в східні райони СРСР.

З вищевказаних даних бачимо, що переселенці розпоршені по широких просторах Азійської частини СРСР. З більших нових скупчень українських переселенців утворилися великі колонії в Казахстані, Комі АРСР і на Сахаліні, зате міцні колонії на Далекому Сході («Зелений клин») не підсилювалися новим українським елементом, навпаки, вони зазнали значних втрат у наслідок русифікації.

На увагу заслуговує факт, що посилене переселення українців в Азійську частину СРСР проводилося також у т. зв. хрущовський період. Так, наприклад, улітку 1954 з України в Казахстан виїхало понад 24 тис. «добровольців». Цей потік росте також у 1955-58 рр., так що в самому Цілинному краї нараховується в 1959 році 396 тис. українців (в усьому Казахстані жило в той час 762 131 українець, тобто 8,2% населення республіки). Цифра 366 тис. українців в інших областях Казахської РСР (поза Цілинним краєм) є для нас важлива, але вона не становить ключа для з'ясування об'єму міграційного потоку з України на схід. У 1926 році в Казахстані жило 861 тис. українців; урахувавши природний приріст, їх кількість повинна б становити коло 1 млн; тим часом разом з новими переселенцями є там тільки 762 тис. Надто ризиковно було б твердити, що жертвою русифікації впало там за 34 роки коло 400 тис. українців. Напевно частина їх русифікувалася, але одночасно велика частина виїхала з Казахстану в інші райони радянської Азії. Деяку частину недобору слід зарахувати на конто воєнних втрат 1941-45 рр.: багато з'єднань, зформованих із жителів Казахстану, було вжито в останній стадії війни — в битвах у Східній Німеччині і при окупації Манджурії та інших колишніх японських володінь.

Багато цікавих моментів щодо внутрішніх міграційних процесів в азійських районах СРСР наświetлює збірник «География населения Восточной Сибири», виданий у 1962 році Сибірським відділенням АН СРСР. Зокрема цікавою є аналіза рухів населення в Якутській АРСР. Виявляється, що українці становили серед новоприбулих у південну Якутію в середньому 3,5% і що ті, хто виїхав з Якутії на Україну, становили 9,4% виїжджаючих. Серед прибуваючих у Красноярський край з України і з Донської та Кубанської земель картина така: на кожних 100 новоприбулих убувало 125 (по селах) або 145 (по містах) колишніх поселенців. Утеча з «Богом за-

бутих» сільських районів Якутії була ще виразнішою: на кожних 100 новоприбулих «з міст півдня Європейської частини СРСР» припадає аж 220 осіб, що повертаються назад (стор. 86 названого збірника). В цілому на кожних 100 прибулих з різних неросійських республік припадало в 1959 році 140 вибулих. Позитивний баянс показує тільки Російська РФСР, але не всі її області, бо Урал та «западные области» також виказують надвишку прибуваючих назад над переселеними в східні райони.

Не дивно, що автори аналізу — Ж. А. Зайончковський та В. І. Переведенцев — змушені зазначити, що «в результате обций итог перераспределения населения неблагоприятен для края». Стан на різних індустриальних комбінатах ще гірший: наприклад, на кожних 100 переселенців, що прибули в 1955-59 рр. на Сорський молібденовий комбінат, 190 осіб вибуло в інші міста та села Красноярського краю, а 201 особа взагалі залишила край.

На підставі наведених даних можна б поставити гіпотезу, що українці в азійських районах СРСР проявили в другій половині 50-их років тенденцію повертатися на Україну. В праці В. В. Покитишевського (згаданий збірник, стор. 63-81) знаходимо такий абзац: «Некоторые районы — источники активно происходящих миграций — также являются национальными территориями (Украина, Белоруссия, Молдавия, Литва). Это создает специфические трудности, но не следует их переоценивать. Во первых, среди населения этих территорий довольно высокая доля русских, а также других некоренных национальностей, особенно в городах. Во вторых, украинцы и белоруссы еще до революции активно и успешно участвовали вместо с русскими в заселении и освоении бывших восточных окраин России. Нет основания считать, что в условиях обеспеченного социалистическим общественным строем братства народов возможность такого участия снижается».

Інший дослідник питання робітничих кадрів СРСР у майбутньому, М. Я. Сонін, також звертає увагу на подібні фактори і каже: «Известно немало фактов, когда вследствие недоучета естественных и исторических причин тяготения населения одних районов в другие и построения планов переселения только на основе формальных данных баланса трудовых ресурсов без учета особенностей состава населения, бытовых обычаев, производственного профиля и т. д. осуществления планового переселения оказывалось недостаточно эффективным» («Воспроизводство рабочей силы СССР и баланс труда», Госпланиздат, Москва, 1959, стор. 137-138).

Тривожні голоси радянських дослідників дозволяють припускати, що в 1957-59 рр. (а, може, також і пізніше) пливкість міграційного руху в азійських районах, зокрема на сибірських промислових новобудовах, досягла надто великих розмірів і в багатьох випадках випала з-під контролю державних планових органів. Також відомо, що навіть у таких областях, які постійно перебувають під партійним

контролем, як от Цілинний край, десятки тисяч набраних переселенців самовільно залишили місця праці чи поселення і або повернулися назад до місця набору, в тому числі також на Україну, або переїхали в інші райони, де умови праці були сприятливіші. Не виключено, що з незадоволенням переселенців та їхніми дальшими міграціями чи втечею є частково пов'язане таке явище, як постійний спад врожаїв зерна в Цілинному краї. 1958 — збір зерна становив там 14,3 млн тонн, 1959 — 13,9 млн, 1960 — 12,9 млн, а 1961 — тільки 10,3 млн тонн.⁸⁾

Перестороги і биття на сполох покищо не викликали виразного загострення обмежень переїзду переселенців на нові місця. Маємо на думці 1960-63 роки. Ситуація погіршилася в 1963-64 рр., коли посилювався контроль партійних та державних органів над переїздами переселенців, хоч, з другого боку, цілковите заламання плянів щодо цілинних земель Казахстану викликало нові масові втечі тамошніх переселенців. Дані про нові обмеження у свободі вибору місця та роду праці радянських робітників подав американський географ Теодор Шабад, який 1964 року проживав у Москві.⁹⁾

На початку натиск кладено радше на покращення «культурного обслуговування» окремих національних груп переселенців. Цитований уже Покшишевський рекомендує таке: «С целью лучшего удовлетворения культурных потребностей новоселов с учетом их национальных особенностей стоит продумать вопрос о возможности обеспечения в районах компактного поселения представителей отдельных национальностей, возможности преподавания для желающих на родном языке, о создании национальных домов культуры и т. п. Такие мероприятия облегчили бы включение в миграционные потоки национального населения». Ця рекомендація говорить, що, поперше, неросіяни не беруть такої участі в переселенчих проєктах, як цього прагнули б центральні плянові органи; подруге, зрозуміло стає тепер причина, чому організуються подорожі бригад українських письменників чи гастролі українських театрів у Киргізію та Цілинний край, на Поволжя тощо.

З другого боку, існує дуже багато доказів на те, що шовіністичні російські великодержавницькі кола всіляко протидіють таким заходам і прагнуть створити умови, які приспішили б процес переміщення населення, наприклад, через національно мішані подружжя. На виїзд у Цілинний край у 1960-62 рр. набирали в більшості українських дівчат, коли хлопців набирали передусім з центральних та західних районів Російської РФСР. Щоб дати приклад для мішаних подружж, у Цілинний край відправлено деяку кількість «партійно свідомої інтелігенції», бо саме серед цієї інтелігенції мішані подружжя стали чимось у роді «моди» або «вияву радянського патріотизму».

⁸⁾ Abram Bergson, „Ten years after“, „Survey“ No. 47, April 1963, p. 78.

⁹⁾ Theodore Shabad, „Soviet Is Studying Tight Curbs to Cut Worker Turnover“, „New York Times“ 28. February 1964.

Питанням асиміляції в нових центрах переселення була всеціло присвячена об'єднана сесія Відділу історичних наук АН СРСР та Відділу суспільних наук АН Білоруської РСР, яка відбулася 19-25 квітня 1963 в Менську. Цікаві дані з цієї конференції знаходимо в доповідях І. І. Максимової «Быт населения целинных земель Казахстана» і Н. П. Ковальського та Ю. Б. Гошка «Формирование и состав рабочих Львовско-Волынского угольного бассейна». Багатющій матеріал до питання про асиміляцію чи, точніше окресливши, русифікацію в азійських районах СРСР дають статті, поміщені в журналі «Советская этнография», ч. 6 за 1964, зокрема стаття Ш. Аннакличева «Роль промышленных центров в процессе сближения национальностей», де знаходяться дані про одруження українських дівчат з росіянами або туркменами в містах Туркменської РСР у 1959-62 роки.

У 1961-64 рр. пропаганда «добровільних» виїздів і переселень була набагато зміцнена. Тому що газети з України читають також за кордоном, стосовних оголошень у них не багато. Також Київська радіостанція дуже рідко подає заклики до виїздів. Усю пропаганду зосереджено в мережі обласного радіомовлення й обласних та районних газет; вона проводиться в окреслені періоди року, найчастіше у переднівок. Тут урахований передусім психологічний момент: наприклад, у західних областях УРСР (аграрно перенаселених) селянам немає чого робити зимою, зокрема тепер при колгоспній системі; у такий час настирливі та зручно зрадаговані заклики можуть мати досить значний вплив. Аналіза програм обласних радіостанцій на Україні показує, що на такому переднівку деякі радіостанції передають з ранку до вечора заклики до виїздів і вихваляють умови праці, наприклад, у Казахстані чи Карелії. Помічено, що найміцнішою є ця пропаганда, керована обласними управліннями «організованого набору» в таких українських областях, як от Волинська, Рівенська, Львівська, Івано-Франківська (Станиславівська), Вінницька, Хмельницька та Чернігівська. Селян закликають також переїздити цілими селами в Херсонську та Кримську області, а зокрема в Цілинний край. Робітників заохочують виїжджати в області Джамбулійську, Кокчетавську та Чикменську (за даними 1963 року). Гуцулам і взагалі жителям українських Карпат «пропонують» виїжджати на лісові роботи в Архангельську область, у райони Печори, Сисоли та Тудежу і в Комі та Карельську АРСР.

У закликах по радіо вживаються різні примани і проголошуються всілякі обіцянки: безкоштовна подорож, обладнані (?) , безплатні гуртожитки, безповоротні грошові допомоги в початковий період, допомога матеріалами та кредитами в будівництві власного житла (якщо переселенець залишиться в даному районі після закінчення будівництва стосовного промислового об'єкту) тощо. Селянські сім'ї відразу переселяють напостійно; робітники підписують 2-3-річні трудові контракти, а після цього примушують їх приманами та погрозами залишатися на нових місцях. Колгоспам, які вишлють

призначений їм контингент лісових робітників у райони Далекої Півночі, обіцяють поставити по державних цінах дефіцитний у них будівельний матеріал.

На таких «трудових контрактах» наживаються різні спекулянти, про що писав у «Радянській Україні» (ч. 18 за 1964) О. Телюкін. До речі, надмірне наголошування пільг не завжди відповідає дійсності. Відомо, що переселення одного робітника з центральних областей Росії на Сибір чи в Казахстан коштувало державі в середньому 100 крб., а переселення 4-особової сім'ї — 360 крб. (дані за 1959-62 рр в цитованій праці Покшишевського, стор. 92-93). Підраховано, що в 1959 році номінальна заробітна платня робітників у Красноярському краї була на 15% вища, ніж середня по Російській РФСР, зате їхні реальні доходи були нижчі, бо в сім'ї на новому поселенні було більше незатруднених членів, ніж у давніх районах. Згодом зліквідовано цілий ряд окремих пільг для переселенців на Далекій Півночі, бо... «в нових условиях развития этих районов сохранение надбавок к заработной плате и других льгот в прежних объемах приводило в ряде случаев к необоснованным излишествам» (Указ президії ВР СРСР від 10 лютого 1960).

Про стан, що створився в 1959-64 рр., ми не маємо покищо зведених даних. Однак з перепису населення в 1959 році нам відомо, що поза Україною (в СРСР) опинилося понад 5,1 млн українців, у тому числі 3 359 000 в Російській РСФСР. На цьому місці ми не оцінюватимемо точности цих чисел. Ми вже згадали, що деякі російські науковці поставилися критично до даних про національний склад населення на Кубанщині, Донщині та Поволжі і вважають ці дані перепису 1959 року грубо перекрученими на користь російської національної групи чи російської мови як рідної. Уже раніше ми згадали критику Кушнера щодо неточности даних про «російське» населення сумежних з Україною районів Ростовської області. Такі самі застереження висловила Л. Чижикова щодо даних про Кубанщину («Советская этнография», ч. 6, 1963, стор. 25-38). Вона нагадує, що в 1897 році 49,1% населення вважалось українцями за мовою і що в 1926 році 66,58% населення Кубанської округи були українцями, а в Армавірській окрузі — 34,45%, у Майкопській — 31,35%. Затє в 1959 році заявили себе «росіянами» 89,4% населення цих районів, а українцями — тільки 3,9%. Чижикова ставить під сумнів ці дані: «При проведенні перепису 1959 року могли бути допущені помилки так, як деяка частина старшого покоління далі називає себе „козаками“, „кубанцями“, чи „хохлами“». Вона натякає на масовий виїзд росіян з півночі і каже: «Ми, на жаль, не диспонуємо загальними статистичними даними про кількість та походження переселених у Краснодарський край за роки радянської влади». Іншими словами, інвазія росіян відбулася «по-таємному», при чому на 100 новоприбулих після 1926 року наїхало туди росіян: при кінці 20-их років — 9,2, протягом 30-их років — 35,4, під час війни — 4,3, а після вій-

ни — аж 51,1. Таким чином залив російським елементом здійснювався так само, як на Україні — в роки терору 1934-38 і в післявоєнні 50-і роки. Чижикова описує, в яких умовах здійснювалася русифікація Кубанщини: «Великий вплив переселенців на Кубань з різних районів країни в 1930-і та післявоєнні роки із значною перевагою росіян ще більше посилив переміщення різних верств населення, нищив залишки колишньої окремішності. Не зважаючи на соціально-економічні перетворення, які сприяли тісному спілкуванню населення, важливу роль відіграли включення даної території в склад Російської Федерації і шкільне навчання російською мовою. Більшість за своїм походженням українського населення, що народилося на Кубані, живе посеред росіян і при визначенні своєї національності вирішальним для нього є місце народження або постійне перебування на одному місці. В наш час українцями називають себе в більшості випадків уродженці України, що прожили на Кубані порівняльно невеликий проміжок часу — 10-20 років, деколи 30 років, — при чому багато з-поміж них утратили свою рідну мову, а своїх дітей вважають росіянами». Ця цитата доводить, що всіх українців, кубанських старожилів, поголовно зарахували під час перепису 1959 до росіян; а тим, що прибули з України в останні 20 чи впродовж 30 років, «допомогли» втратити рідну мову, загнавши молодь у російські школи.

У світлі з'ясування Кушнера та Чижикової можна під сумнів поставити не тільки дані перепису 1959 року, але також інші загальні зведення щодо населення в СРСР, зокрема наведені в енциклопедичних збірниках. Так, В. І. Козлов, автор вступної частини в книзі «Народи Европейской части СССР», пише: «Збільшений приріст загальної кількості росіян частково може бути пояснений злиттям з ними окремих інших груп народів, зокрема досить численних груп українського населення на Кубані та Північному Кавказі» (стор. 22). З праці Чижикової довідуємося про шляхи насильної русифікації, як також і про фальшування даних перепису, що підтверджує праця Кушнера.

З-поміж великих скупчень українців поза межами України нашу увагу привертає насамперед Москва, де нараховувалося 115 489 українців; однак українську мову як рідну вважає тільки 34 298 осіб, тобто коло 30%. З-поміж 81 599 українців, які проживають поза Москвою в Московській області, аж 51 066 (понад 60%) рідною мовою вважає російську («Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Том: РСФСР». Москва 1963, стор. 343). Згадані цифри мають для нас велику вартість, бо вони дають відповідь на питання, як сильно репрезентовані українці в центральних партійних і державних органах і якими міцними можуть бути їхні потенційні впливи. Очевидно, було б неправильно назвати їх усіх «малоросами» чи «советчиками», але чекати від них купівлі українських книжок, журналів та газет або посилення своїх дітей до українських шкіл в УРСР було б біль-

ше, ніж наївно. Українські впливи в Москві можуть базуватися радше на впливах КП України і на персональних інтервенціях досить численної групи видатних науковців та вищих офіцерів, які силою свого знання та кваліфікацій перебувають на керівних і відповідальних постах у Москві.

З дуже великих скупчень українців поза межами УРСР ми згадаємо передусім такі (поминаючи при цьому давні скупчення в південному Сибіру, на Поволжі та Далекому Сході): Челябінська область — 134 335 українців, Омська — 128 011, Свердловська — 93 047, Пермська — 71 985, Іркутська — 97 184, Архангельська — 48 098, Мурманська — 32 384, Магаданська — 29 992, Алтайський край — 111 875, Башкирська АРСР — 83 594, Ленінград — 68 308 українців. На особливу увагу заслуговує дуже значне скупчення українських переселенців в індустріальному трикутнику Норильськ-Дудинка-Ігарка в Красноярському краї. У 1963 та 1965 рр. побували тут концертні ансамблі з України і при цій нагоді появилися в київській пресі відомості про кількість українців, зокрема в Норильську. Всі вони були переселені в післявоєнний період. Наприклад, Норильськ мав у 1939 році тільки 13 866 жителів, у 1959 — 109 442, а в 1963 — понад 120 000. Однак дані цієї преси є приблизні та неповні. Стосовні статистичні джерела подають тільки зведені дані по всьому Краснодарському краю: наприклад, у 1956 році прибуло туди з України 6 912 переселенців (В. Н. Стариков, «География населения Красноярского края». «Сибирский географический сборник», том 2, АН СССР, Москва 1963, стор. 196-205).

Це — передусім нові еміграційні скупчення і наслідок переселенчої політики за останні два десятиліття. Зате давні скупчення, зокрема в суміжних з Україною районах, занепали, і вони не посідають такої сили, як це було у 20-і роки.

Найтрагічнішими є розпорошені менші скупчення українських переселенців. Перепис населення показує, що майже кожна область РРФСР нараховує в середньому коло 10 тисяч; ці цифри коливаються між 7 тис. (Орловська та Астраханська області) і 15,6 тис. та 17,7 тис. (Кіровська та Тюменська області). Оті невеликі групи українців, розкидані по всіх закутках Російської Федерації, які разом становлять коло 300 тис. осіб, є чи не найбільше zagrożені тиском русифікації. Утримування ними контакту з Україною та українською культурою справді межує з героїзмом.

Також окрему увагу мусить привернути скупчення українців на Білорусії, де в 1959 році нараховувався 133 061 українець. Деякі наші джерела подають кількість українців на Мозирщині (Білорусія) в 1926 році у висоті 143 тис., при чому зазначається, що цей підрахунок базується на мовному критерії («Енциклопедія українознавства», том I, Мюнхен, 1949, стор. 164-165).

Щодо непевности вживання тільки мовних критеріїв належало б на цьому місці навести деякі сучасні спостереження дослідників

т. зв. суміжних районів. У збірнику «Матеріали з етнографії та художнього промислу» (АН УРСР, випуск III, Київ 1957) Д. І. Фіголь пише у статті п. н. «Етнографічні дослідження в Рокитнянському районі в 1954 році»: «Характерно, що жителі сіл, які до революції входили до складу Мінської губернії, а при Польщі — до Столінського повіту Поліського воеводства, називають себе білорусами, хоч учаться і говорять українською мовою, співають українські обрядові пісні (весільні, обжинкові та ін.) та й матеріальна культура в них в основному українська. У Глинному приблизно 99% жителів називають себе білорусами, а в Боровому, яке колись належало до Волинського воеводства, — українцями, хоч ні мовою, ні побутом, ні звичками особливо не відрізняються від жителів Глинного».

Таким чином постає питання: чи під час перепису опитувач має шанувати те, що каже про себе опитуваний, чи може він застосувати інші критерії? Це питання складне і тонке. Насвітлюючи його так чи інакше, завжди треба точно встановити критерії, а, подаючи якісь цифри, треба виразно про них зазначити. Як подібний приклад треба згадати, що за переписом 1959 року 40% поляків, які живуть у Казахській РСР, подали рідною мовою українську (Наулко, цитований твір). Тут маємо, мабуть, справу з специфічними політичними особливостями: не виключено, що «поляками» рахуються в Казахстані деякі українці, які, бажаючи виїхати до Польщі в 1944-47 рр. (коли відбувався обмін населення між Україною і Польщею), зголосили себе тоді «поляками», але були виявлені і, замість у Польщу, попали на свого роду заслання.

III

Ми вже підкреслили, що акція «допомоги керівними кадрами» в сільському господарстві і «обмін бригадами кваліфікованих працівників» становить з 30-их років точно продуману та в деталях розроблену методу повсякденної практики перемішування населення в СРСР. Ця метода застосовується постійно. Епізоди становлять тільки прецедент для дальших рутинованих акцій, які здійснюються без розголосу (після короткого вступного барабанного вогню) з великою наснагою. Як приклад може послужити згаданий «рух 25-тисячників», за яким послідували сотні тисяч нерозголошуваних у пресі «тихеньких» переселень. Один з останніх прикладів — це набір на цілинні землі влітку 1954 року, коли в радянській пресі появились вістки про те, що з України виїхало в Казахську РСР 24 тисячі «добровільців». Пізніші «неголосні» вивози з України якось відбулися поза нашою увагою, хоч у наслідок цих вивозів кількість українців у Цілинному краї становила в 1959 році коло 400 тисяч. Самі радянські дослідники повідомили, що в 1954-55 рр. направлено в Цілинний край 330 тисяч осіб (див. цитований твір Соніна, стор. 234-235).

Акція переміщення населення виконується стосовними планами та адміністративними органами. В радянській офіційній статистиці існують чотири групи переселених (фактично є шість таких груп): а) по т. зв. «оргнабору»; б) випускники шкіл ФЗН та РН, розподілені владою після закінчення навчання; в) переселені з одного підприємства на інше в мережі того самого економічно-адміністративного управління (наприклад, якогось союзного міністерства чи головного управління при раді міністрів (СРСР), сюди входить також група кваліфікованих робітників, направлених на нові місця праці «по договору з раднаргоспами»; г) робітники, завербовані самими підприємствами; ґ) звільнені військовослужбовці, яких розподіляють на роботу ще під час активної військової служби; д) переселені у спеціальних акціях селяни. (У 1959-63 рр. можна було стрінути в радянських газетах та журналах оголошення окремих заводів про потребу робітників і технічного персоналу). Якщо не враховувати двох останніх груп (під «г» і «д»), то відсотковий розподіл промислових робітників за формою переселення виглядав так:

Рік:	по т. зв. оргнабору	випускники шкіл ФЗН та РН	направлені з інших державних промисл. будівництв	завербовані самими підприємствами
1950	29,8%	10,0%	19,5%	40,7%
1955	20,5%	5,6%	18,8%	55,1%
1958	9,3%	4,1%	16,6%	70,1%

(М. Я. Сонін, стор. 177)

Як бачимо, в наслідок т. зв. «лібералізації» 1954-58 рр. роля «оргнабору» чи скерування на роботу безпосередньо із школи зменшилася, а переїзди на Сибір та в Середню Азію стали радше справою самих новостворених підприємств. Але в 1959-60 рр. практика різко міняється: знову маємо справу з насильними або півнасильними переселеннями; наприклад, у 1960 році направлені по оргнабору з Російської РФСР в Азійську частину СРСР становили вже 56,6% усіх переселених (Н. И. Шишкин: «Использование и размещение трудовых ресурсов в период развернутого строительства коммунизма в СССР», сборник «Решающий этап экономического соревнования двух систем», Соцэкономиздат, Москва, 1961). Величезною залишилася надалі роля партійного скерування: треба нагадати, що тільки в 1955-60 рр. комсомол вислав на новобудови Сибіру, Далекого Сходу і Казахстану 1 мільйон 230 тисяч «добровільців» («Трудовые ресурсы СССР — Проблемы распределения и использования», Соцэкономиздат, Москва 1961, стор. 170).

Тепер важко стосувати прямий терор, і тому адміністрація оргнабору має досить великі труднощі при направленні відповідної

кількості робітників на Сибір. Партійні та державні установи доручили окремим науковим інститутам опрацювати проекти забезпечення нових районів робочою силою. Так постали пропозиції проф. В. В. Покшишевського (Інститут географії Сибіру і Далекого Сходу при Сибірському відділенні АН СРСР) про правильне культурне обслуговування окремих національних груп переселенців і введення в шкільництві навчання рідною мовою. Такими є також пропозиції Науково-дослідного інституту праці при Державному комітеті з питань праці та заробітної платні при раді міністрів СРСР щодо використання на нових місцях незатрудненої частини населення в цих районах, а також щодо кращого використання жінок у народному господарстві. При цьому автори вказують на катастрофічний стан виробництва товарів широкого вжитку і на винятково незадовільну працю органів торгівлі в Азійській частині СРСР (збірник «Трудовые ресурсы СССР», стор. 221-223). Про це все говориться в проекті-з'ясуванні керівника Головного управління статистики СРСР В. Старовського («Правда» від 22. 5. 1962) і в статті П. Литвякова «Удосконалювати балансову методу планування праці» («Плановое хозяйство», ч. 8 за серпень 1963).

На спеціальну увагу заслугове метода переселення, яка стосується тих, хто закінчили високу та середню спеціальну освіту. Ця метода тепер щораз більше стосується в широкому масштабі, тому слід проаналізувати її докладніше. Можна навіть зрозуміти, що російська влада намагається забезпечити на нових проектах участь кращих спеціалістів-неросіян. Коли в перші пореволюційні роки проведено експериментальне дослідження здібностей різних народів СРСР, зокрема щодо технічних професій, то виявилось, що кваліфікації росіян були нижчі, ніж кваліфікації неросіян: у скалі експериментів росіяни отримали 71,3 пункта, а неросіяни — 75,6 пункта. У висновках цих експериментів читаємо: «Як бачимо, росіяни очевидно в наслідок їхнього нижчого рівня шкільного та всілякого іншого навчання стоять у цьому ряді нижче, ніж неросіяни» («Материалы по статистике труда», книга 6, Петербург, 1919). Рішуче застерігаємося, що цю цитату ми навели не на те, щоб довести якусь «нижчість» росіян.

Між станом 1919 і, наприклад, 1965 року не можна проводити будь-яких паралелів без наукової аналізи. Аналіза національного складу керівних наукових кадрів в СРСР доводить, що відсоток вірменських, грузинських та єврейських (а також і українських) учених у науковій продукції СРСР є набагато вищим, ніж відсоток цих націй в усьому населенні СРСР.

Перепис населення 1959 року подає, що всіх українців, які мають високу та середню освіту (в тому числі також «неповну середню освіту»), є в СРСР 10 750 700 осіб, з чого 1 793 700 живе і працює поза межами Української РСР. Якщо порівняти ці цифри з кількістю українців на терені УРСР (32 158 493) і поза УРСР (5 094 437), то по-

бачимо, що 27,8% українців в УРСР і 35,1% поза УРСР мають вищу або середню освіту. Іншими словами, поза Україну переселяють багато освіченого елемента, який замінюється спеціалістами-росіянами. Так, на 1 000 українців в УРСР було тільки 278 осіб з високою та середньою освітою, а на 1 000 росіян — аж 384. Ще вищий відсоток спеціалістів-евреїв: на 1 000 осіб єврейського походження на Україні є 582 з вищою та середньою освітою. Дані, опубліковані в статистичному щорічнику «Народне господарство України в 1959 р.» (Держстатвидав, Київ, 1960, стор. 519), дають ще сумнішу картину, бо тут не зараховані ті, хто мають «неповну середню освіту». Справжніх спеціалістів (тобто людей з високою та середньою спеціальною освітою) було на Україні на 1 грудня 1959 всього 1 510 800 осіб, з чого українців 63,7%, росіян 25,0%, інших 11,3%. Серед спеціалістів з високою освітою ці відсотки виглядають так: українці — 57,9, росіяни — 26,3, інші національності — 15,8.

63,7% від загальної кількості 1 510 800 становить 960 000; коли останню цифру віднімемо від 8 957 000 українців на Україні, які мають вищу та середню освіту, то побачимо, що тільки 10,7% з-поміж них можна вважати висококваліфікованими спеціалістами; решту (7 997 тис.) можна зарахувати до категорії достатньо освічених людей.

Якщо взяти до уваги, що українці (включно з тими, що подали російську мову як свою рідну) становлять 76,8% населення УРСР, а росіяни — 16,9%, то, порівнявши ці відсотки з відсотками осіб з закінченою вищою освітою (українці — 57,9%, росіяни — 26,3%), виразно побачимо, яка маса росіян наїхала на Україну і яку видатну роль вони відіграють серед керівних кадрів Української РСР, а в народному господарстві зокрема. Цифра 26,3% визначає значення та ролі росіян на Україні, а не цифра 16,9% (тобто відсоток росіян серед населення УРСР). Але вже остання цифра є дуже загрозовою для стану нашого національного посідання.

Сьогодні можемо встановити, скільки українців-випускників високих шкіл на Україні примушені щорічно виїздити поза межі УРСР.

Кількість українців з високою освітою зростає впродовж 1957-59 рр. з 304 тис. (1 грудня 1957) на 362 тис. (1 грудня 1959). У загальній кількості всіх спеціалістів з високою освітою по УРСР українці становили в 1957 році 56,8% (на всіх 534,6 тис.), в 1959 році — 57,9% (на всіх 625,4 тис.). За два роки прибуло 58 тис. спеціалістів-українців з високою освітою. В той час кількість випускників високих шкіл України становила: в 1958 році — 55 866 осіб, у 1959 — 66 572 особи, тобто разом — 122 438 осіб. На базі вищенаведених даних можна прийняти з досить великою точністю, що серед них українці становили 57,3% (цифра інтерпольована), що дає понад 70 тисяч українців. З цього видно, що за 1958 та 1959 роки виїхало на роботу поза Україну принаймні 12 тис. українців випускників високих шкіл або понад 17%.

Подібні обрахунки щодо випускників-українців з технікумів та

інших середніх спеціальних учбових закладів виявляють, що в 1958 та 1959 роках направлено поза кордони УРСР 35,2 тис. цих випускників, що становить 23,9% усіх молодих українців, які закінчили середню спеціальну освіту на Україні («Народне господарство УРСР в 1959 р.», стор. 519 і 623). Наведені цифри показують, яких величезних розмірів набрав вивіз фахових сил українського народу в різні райони СРСР, передусім у його Азійську частину. Отож бачимо, що з України забирають не тільки, так би мовити, «простих» переселенців.

Знаючи безоглядність радянського режиму в період 1933-52 рр., можна сміливо твердити, що в ці роки вивіз української інтелігенції поза межі України міг бути ще більший, ніж в аналізованих нами 1957-59 рр. Але й тепер вражає нас макабричний об'єм організованих направлень молоді української інтелігенції в далекі райони Російської РФСР та в азійські республіки. Він вражає нас тим більше, що переселені спеціалісти дуже потрібні на самій Україні, до того ж вони замінюються завезеними на Україну чужими спеціалістами, в більшості росіянами.

Треба дивуватися, що відповідальні партійні та державні кола УРСР чомусь не бачать цієї аномалії і їй не протидіють. Хоч відсоток українців серед випускників високих шкіл та спеціальних середніх учбових закладів незначно зріс за 1958-62 рр., одночасно зріс також відсоток переселених поза межі України. В наслідок цих переселень відношення кількості наукових робітників до кількості всього населення стало некорисним у порівнянні з відповідними показниками щодо всього СРСР. На Україні це відношення становить 9,49 на 10 тис. населення, по СРСР — 14,9. За 1959-60 рр. ця диспропорція ще збільшилася: хоч на Україні це відношення зросло до 10,7, по всьому СРСР воно збільшилося до 18,4 на 10 тис. населення («Народное хозяйство СССР в 1961 году», Москва, 1962, стор. 704).

Перепис 1959 року фіксує, до речі, стан, який склався за попередні роки. 1961-63 рр. принесли даліше погіршення: число українських студентів становило у 1961-62 навчальному році ледве 8% всієї кількості студентів в СРСР, коли відсоток російських утримується на рівні 62%. У 1959-60 навчальному році українських студентів було 13,3%, хоч і ця цифра не відповідає відсоткові українського населення в СРСР. У наслідок цього зростає відсоток росіян, зайнятих у народному господарстві України: коли в 1959 році число росіян з закінченою високою освітою на Україні становило у цій групі населення 25%, у 1960 році воно піднеслося до 26,7%, а в 1962 році — аж до 27% («Народне господарство Української РСР в 1962 році», Київ, 1963, стор. 457). Цей стан виразно говорить про збільшення вивозу спеціалістів-українців з УРСР в інші райони СРСР і про завоження на їх місце росіян з корінних російських областей. Цей стан доводить також упривілейоване становище російських студентів: ві-

домо, що коли цим студентам не пощастить записатися в Московському чи Ленінградському університетах, вони негайно пробують дістатися в Київський або Харківський університети, де їх шанси більші в порівнянні з випускниками середніх шкіл в українських провінційних містах.

*

До головних форм виселення українців поза межі України належать такі: а) вивози селян-колгоспників, б) набір робітників і в) спрямування на роботу випускників високих та середніх шкіл. Слід підкреслити, що це переселення набрало особливо загрозливих розмірів у десятиріччя 1954-64. Про масштаби переміщень говорить цифра 1 млн 162 тис. переселених у 1954-62 рр., в тому числі 352 тис. українських селян і 810 тис. робітників; але серед останніх понад 45% завербовано на селі. Участь жителів села на Україні в переселеннях поза межі республіки становила 1960 року — 44,6%, 1961 — 41,7% (П. Коваленков, цитований твір, стор. 83).

Якщо рахувати, що в 1959 році українці становили 61,5% усього міського населення УРСР, то такий відсоток треба також брати для переселених робітників з міст. Таким чином приходимо до приблизної цифри 79%, яка визначає участь українців у переселеннях з України за 1954-62 рр., тобто 920 тис. осіб. Ми вже згадали, що в 1950-60 рр. кількість випускників українських високих та середніх шкіл, направлених на роботу поза межі УРСР, становила 23,6 тис. річно; за 1946-62 рр. це було б понад 400 тис. осіб. Отже ці дві неповні категорії переселених дають 1 млн 320 тис. українців, що їх Україна втратила в післявоєнний період, бо вони поселилися поза її межами.

Картина переселених процесів в СРСР не була б повною, якби ми не розглядали їх з широких демографічних позицій. Насамперед мусимо усвідомити, що з усіх радянських союзних республік Україна є однією з найгустіше заселених. Не дивлячися на величезні втрати населення в наслідок терору і війни (зацікавлених цим питанням відсилаємо до статті В. Піскунова та В. Стещенко «Про деякі особливості природного руху населення Української РСР» у журналі «Економіка Радянської України», ч. 4, 1964, стор. 78-84), густота населення УРСР збільшилася з 65,2 душ на 1 кв. км у 1926 році на 67,4 — в 1939, і на 69,7 — в 1959 році. Правда, густота сільського населення впала в той час з 53,1 душ населення на 1 кв. км у 1926 році на ледве 37,9 — у 1959 році; це сталося, до речі, також і тому, що величезну більшість переселених та вивезених становлять українські селяни. Однак на Україні зростають резерви трудових кадрів в окремих областях і їх слід доцільно використати. Наприклад, немає сумніву, що галицьке село було перенаселене і цим фактом з'ясовуються виїзди на гірничі роботи у Франції та Бельгії і на заробітки у США та Канаду.

Введення колгоспної системи і механізація сільсько-господарських робіт викликали фактичне безробіття на селі. Також застосуван-

ня машин у лісосічних роботах у Карпатах вивільнило багато гуцульських робочих сил. Великі промислові підприємства постали тільки у Львові, тож нікуди в західних областях було дівати надмір робочої сили. З другого боку, розбудова промислових об'єктів на Донбасі і Придніпров'ї створює там постійне запотребування робочої сили, а також і система зрошення південних районів України вимагає сотень тисяч селян, які освоювали б ці землі. Таким чином «серед-республіканське переселення» є конечне. Звичайно, такі проекти треба реалізувати гармонійно без усяких шкідливих експериментів. Але плянові органи УРСР не завжди роблять це. Як приклад безоглядності та непродуманості наводимо проект переселення гуцулів, опрацьований Л. О. Олесневичем («Вісник АН УРСР», ч. 7, 1957, стор. 23-27). Цей проект заважив на переселеннях жителів Карпат у такі лісисті і віддалені райони, як Карельська та Комі АРСР.

Переселення гуцулів проходить різні етапи, що свідчить про те, як детально продумана концепція вимішання населення. Насамперед застосовується т. зв. «зселення з гір»: як відомо, карпатське населення живе не сукупно в селах, а розкинене в садибах по горах, щось у роді прилісків. Після «зселення з гір» посилюється контроль адміністрації, щоб встановити тих, хто «незатруднений у виробничих процесах», і щоб на них зробити тиск у напрямі дальшого переселення на лісорубки на Далекій Півночі (стаття В. Белоусова в «Радянській Україні» від 12 березня 1965).

Сухою і схоластичною є також аналіза трудових резервів Київського раднаргоспу (автор Н. І. Копачинська, в книзі «Напрями спеціалізації і комплексного розвитку Київського економічно-адміністративного району», вид-во АН УРСР, Київ, 1962, стор. 298-309). Взагалі питання, як забезпечити господарство України робочою силою, наświetлюється вкрай недостатньо в українській радянській літературі. Так, наприклад, у такій ґрунтовній монографії, як «Народне господарство Української РСР в семиріччі» (вид-во АН УРСР, Київ, 1960, автор відповідного розділу П. Рудой, стор. 447-461), не знаходимо жадних даних про те, наскільки робітничі кадри походять з місцевих резерв і наскільки завозяться з-поза меж УРСР. Публікації російських дослідників є детальніші та об'єктивніші. Теоретичні основи побудови бальянсів трудових резерв в СРСР наświetлені досить ясно в праці Л. Е. Мінца «Вопросы построения баланса труда» («Ученые записки по статистике», АН СРСР, том IV, Москва, 1959, стор. 63-109).

*

Переселення українських робітників та селян поза межі УРСР є дуже проблематичні: до деякої міри зрозумілими були б переселення в ті райони, що їх освоїли українці вже раніше, як от райони південного Сибіру чи Далекого Сходу. Але центральні плянові органи мають іншу мету. Річище української еміграції спрямоване на Казахстан, Сахалін, у Якутію, Прибалтику та в приуральські об-

ласті. Важко уявити собі, що відповідальні партійні кола в Києві могли б щось змінити в цій ділянці, але їхньою турботою повинно б бути, як забезпечити цих переселенців культурним обслуговуванням — українськими школами, театром, пресою, видавництвами. Однак останні роки (1964-65) показують, що проф. Покшищевський може висувати свої тези, але адміністративна влада на нових місцях поселення послідовно проводить свою чорносотенну політику обрусіння. Як відомо, проекти про українське шкільництво в районах з великим відсотком українського населення (поза УРСР) були внесені на розгляд президії ЦК КПРС та ради міністрів СРСР два роки тому, але досі немає відповіді на них. Українська книжка також не доходить нормальним шляхом у райони азійської частини СРСР; її мусять винятковим порядком завозити окремі «культбригади» з України, які навідуються туди щонайвище раз у рік.

Переселення українських кадрів поза межі УРСР шкідливе не тільки з національних мотивів, але також і з державно-економічних. В економіку УРСР включаються в 1960-70 рр. кадри, народжені в роки різкого заламання етнічного потенціалу України. Ці кадри можуть виявитися недостатніми навіть для потреб господарства самої України. Резервуар сільського населення не виявляє від 1959-64 рр. жадного росту і перебуває тепер на поземі стану 1913 року — коло 22 млн осіб. Розхвалюване зміцнення українських кадрів у місті на рахунок популяційного збіднення села відбувається небажаними шляхами. Промовистим є лист голови колгоспу в селі Сулимівка на Київщині С. Давидюка до ЦК КПРС, у якому він каже: «У Києві живе багато молоді, яка не працює зовсім, а київські підприємства далі насильно забирають нашу колгоспну молодь» (цей лист цитований у статті газети «Сельская жизнь» від 13 грудня 1960).

Немає підстави чекати якоїсь поправки становища в 1965-70 рр., бо природний приріст населення України падає постійно також у післявоєнний період — з 14,3 на 1 000 населення в 1950 до 11,2 в 1960 році. Зокрема різко падає кількість народжень — з 23,7 на 1 000 населення в 1940 до 18,8 у 1962 році. Щодо кількості народжень Україна дійшла тепер до позему Франції (18,3) або Австрії (18,6). Якщо мова про весь СРСР, то, не зважаючи на те, що за прогнозами Держплану СРСР населення Радянського Союзу повинно б збільшитися з 223 941 000 у 1962 до 250 268 000 у 1971 році, кількість дітей у віці до 7 років зменшиться в той період з 36 215 000 до 32 034 000.¹⁰⁾ Німецькі демографи знали про таку тенденцію розвитку в перспективі 70-их та 80-их років вже перед оголошенням даних перепису населення СРСР у 1959 році.¹¹⁾

¹⁰⁾ Dr. Curt Zimmermann, „Das Arbeitspotential in der Sowjetunion“, „Ost-Probleme“, 20. September 1963, S. 594.

¹¹⁾ Erik Boetcher, „Nachwuchsbedarf in Staat und Wirtschaft der Sowjetunion“, „Ost-Europa“, Nr. 2-3, 1959, S. 113-120;

Україна знаходиться тепер у куди гіршому становищі, ніж такі індустріально розвинуті держави, як США або Голляндія. За таких умов плянові органи УРСР мусять думати про те, як саме забезпечити в наступному десятиріччі народне господарство України робочою силою; навіть незначний «експорт» цієї сили поза межі республіки викличе важкі труднощі, зокрема в промисловості. Підрахунки Інституту кібернетики АН УРСР показують, що (при застосуванні дотеперішніх конвенційних механічних медот обчислювальної техніки) до 1980 року тільки у сфері планування, керування та обліку економіка України мусіла б заабсорбувати дослівно все населення УРСР (Б. Лушпенко, «Машини-економісти», журнал «Наука і життя», ч. 11, 1963, стор. 13-15).

Навіть виїзд окремих спеціалістів поза межі УРСР є економічним курйозом, який дуже дорого обходиться Україні. Як може українська промисловість виявляти задовільний ріст показників ефективності праці, коли з України щорічно вивозять понад 30 тисяч молодих спеціалістів? (Доповіді Д. Г. Оники, В. М. Цмеля та інших на Республіканській нараді наукових робітників-економістів у Києві, 24-25 травня 1963, надруковані у збірнику «Совершенствование научных основ народнохозяйственного планирования в Украинской ССР», Інститут технічної інформації, Київ, 1963, 234 стор.). Як може ця промисловість задовільно зростати, коли коло 40% інженерно-технічних постів треба було обсадити з браку фахівців працівниками-практикантами без відповідної теоретичної підготовки («Українська РСР у семиріччі», Київ, 1960, стор. 460)? Слід підкреслити, що подібний стан існував уже в 1954 році, коли коло 60% викладачів високих шкіл України становили сили, які не мали відповідних наукових ступенів («Радянська Україна» від 6 липня 1954). Однак цей факт аж ніяк не був перешкодою для того, щоб саме у той час забрати багато молодих українських сил до новоствореного Сибірського відділення АН СРСР у Новосибірську і Красноярську.

Отож треба якнайрішучіше засудити вивіз наших кадрів поза межі України, зокрема коли вони є такі потрібні для розвитку науки та економіки і для підвищення життєвого рівня України. Одночасно ми повинні усвідомити, що в умовах другої половини 20 століття, в умовах постання бльоків держав (наприклад, таких, як Європейська господарська спільнота — ЕГС) обмін різнонаціональними кадрами скріплюватиметься. Нагадаймо, що спеціальна комісія ЕГС опрацювала в 1963 році проект, за яким трудові резерви всіх держав-членів ЕГС розглядатимуться з 1970 року як одна цілість і, якщо якійсь державі забракне цих резервів, вона зможе поповнити ці резерви резервами іншої держави. Цей новий розвиток треба відізнити від умов колишньої заробітчанської міграції, яка

була зумовлена передусім безробіттям у даній країні. Тепер різниця лежить у тому, що плянові органи ЄГС базуватимуть свої проекти не на окрайних розділених резервуарах робочої сили, а на одному суцільному резервуарі потужністю 72,5 млн осіб (за станом 1963 року). На практиці маємо вже тепер справу з фактом, що в німецькій та французькій промисловості працюють сотні тисяч італійців, греків, турків та інших. Проекти покриття попиту на робочу силу в міжнародних масштабах, тобто в аспекті блоків держав, відзеркалені також у настановах Департаменту економічних та суспільних справ при ОН.¹²⁾

Вимогою теперішності є зрозуміти неминучість існування також неавтохтонної робочої сили в господарському організмі держави. Важливим недоліком на Україні є факт, що державні та партійні кола в УРСР є занадто нерішучі та слабкі, щоб посилити процес асиміляції надісланих чужинецьких (передусім російських) кадрів; до того загал українського населення не виявляє будь-яких зусиль, щоб українізувати «імпортовані» неукраїнські кадри, а, навпаки, виявляє в цій ділянці якусь дивну байдужість та інертність.

Акція виміщення населення — в даному випадку переселення українських кадрів поза межі УРСР і завезення туди іншонаціональних кадрів, передусім російських, — є на ділі некорисною та невинуватою навіть з імперіального пункту бачення. Кожна еміграція ширших масштабів завжди є дошкульно шкідливою для режиму чи окупанта. У нас неправильно з'ясовується роль польської еміграції 1831 та 1863 років, мовляв, ця еміграція відіграла мінімальну роль у відбудові незалежної Польщі. Приводиться також приклад мазепинської еміграції або гугенотської з Франції. При цьому забувають, що в наведених випадках мова йшла про класово вузько обмежені групи виходців. Великі еміграції були завжди важкими щодо своїх наслідків для стосовних країн. Вистачить нагадати, що США постали завдяки антагонізмові між виходцями з Англії і материком, тобто завдяки ресантиментам цих виходців до «старого краю». Мабуть, не буде перебільшенням, коли скажемо, що велику роль в наставленні західного світу до нацистського режиму відіграли політичні емігранти з Німеччини. Москва сприймає ще сьогодні дуже боляче існування великочисельної еміграції з теренів СРСР і не жаліє ні коштів, ні труду, щоб якось «знеутралізувати» її діяльність.

Збільшуючи порядком примусової міграції національну строка-тість території азійської частини СРСР, Москва відчужує ці райони в перспективному пляні від російського пня. Навіть якщо поверхова русифікація робитиме дальші поступу, вона не буде в силі запобігти виразній зміні характеру населення цих районів, зумовленій

¹²⁾ „National programmes of analysis of population census data as an aid to planning and policy making“, Report ST/SOA, Series A/36, United Nations, New York, 1964.

надто великою домішкою чужого, неросійського елемента. Вже сьогодні «сибіряк» є тільки одним з варіантів «російської людини». Сибіряки є, наприклад, замало «надійними», щоб вони могли поневолювати або тільки контролювати інші народи СРСР. Імперські цілі Москви промовляють до сибіряків щось так, як британські імперські цілі промовляють до канадців чи австралійців. Надзвичайно симптоматичним є факт, що велика більшість «ревізійністських» творів російської радянської літератури 1957-65 рр. вийшли з-під пера сибірських (чи точніше висловившись, зауральських) письменників. Отже результатом перемішання населення в СРСР може бути тип якоїсь нової людини, що говоритиме російською мовою і одночасно посідатиме антиросійські ресантименти так, як американці посідають такі ресантименти щодо Великобританії.

*

Експериментуючи від багатьох років програмою вимішання населення чи її більше вивершеною формою «злиття націй», російські великодержавницькі шовіністи не уникнули грубих помилок та фальшивих розрахунків, які коштуватимуть їм дуже дорого у майбутньому. Такою помилкою була передусім концентрація на русифікації та послабленні національного потенціалу білорусів та українців, при чому наявними ставали яскраві неуспіхи на фронті кавказьких і азійських народів, які виявили надзвичайно сильну національну відпорність. Аналіза становища 50-их і 60-их років ясно доводить, що природний етнічний потенціал росту цих народів залишився міцним тоді, коли такий же потенціал слов'янських народів (білорусів, росіян та українців) катастрофічно впав. Не зважаючи на спектаклярний зріст кількості росіян в СРСР за 1926-59 роки, їхній відсоток у перспективі 1980-2000 рр. значно впаде. Це, до речі, відповідатиме також загальній ситуації у світі, коли відношення «білого населення» до «населення кольорового» впаде з 1:3,7 у 1960 році до 1:5,6 у 1990 році.¹³⁾ у такому глобальному аспекті будь-які дальші успіхи русифікації будуть нівельовані швидкісним ростом відсотків азійських та кавказьких народів СРСР, русифікація яких стане фікцією, як зважити факт, що значення азійських незалежних держав (у тому числі передусім Китаю) постійно зростатиме, що не залишиться без впливу на послаблення «білої Росії» в Азії.

Кремлівські експерти від асиміляції у сталінську та хрущовську доби не зуміли передбачити розвитку демографічних та національно-політичних процесів, які почалися в другій половині нашого століття. В такій ситуації курс на русифікацію зазнає поразки на підрадянських теренах Азії і дуже боляче відіб'ється на самих росіянах.

¹³⁾ „World Population by End of Century“, „The UNESCO Courier“, February 1965, p. 13-14.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

З ФРАНЦУЗЬКИМИ СТУДЕНТАМИ НА УКРАЇНІ

Було нас разом 25 студентів з Франції. Ми їхали через Західню Німеччину, Австрію та Чехо-Словаччину, а з України поверталися через Росію, Білорусію і Польщу. Важко передати всі свої враження, бо на це потрібні були б години і цілі сторінки записаного паперу. Але ці мої враження автентичні і підтвержені порівняннями з життям країн «народних демократій», через які ми подорожували. На цьому місці я заторкну тільки деякі аспекти української дійсності — головне русифікацію і політичні настрої. На обидві теми годі довго та об'єктивно вести розмови із зустрічними під час подорожі людьми, бо вони не мають надто великого довір'я до чужинців-туристів. Це твердження не означає, що підрадянські люди туристами не цікавляться. Навпаки. Цікавиться ними молодь, а в тому числі передусім студентська молодь.

Треба б подати, так би мовити, географічне окреслення цієї подорожі: я переїхала Україну від Ужгороду до Харкова такою трасою — Львів (де ми побували два дні), Рівне, Київ (сім днів), Полтава, Харків (два дні).

Переїжджаючи з України до Росії, турист спершу не помічає якоїсь зміни; тут і там говорять переважно по-російськи. У Києві та Харкові чути на вулицях тільки цю мову. У Львові українську мову можна почути дещо частіше. Адміністративна мова в урядах, з якими доводилося нам мати справу, російська. Зате всі офіційні написи двомовні, за винятком пропагандивних гасел, які написані виключно мовою українською. Наші інтуристські перекладачі-провідники — постійні або окремі місцеві — розмовляють один з одним тільки по-російськи. Люди на вулиці відповідають звичайно російською мовою, не зва-

жаючи на те, що я зверталася до них по-українськи. Якщо ви замовите таксі, то шофер майже без винятку каже, що він росіянин.

Турист, який не знає української мови, цілковито залишений на інформації інтуристських агентів і преспокійно утотожнює Україну з Росією. Так було б також з моїми товаришами подорожі, якби я не звертала їхньої уваги на це. Наприклад, я мусіла поправити фальшивий переклад одного вірша Шевченка, написаного на стіні музею. Чому це так? Безцеремонна русифікація просякає в усі ділянки життя — в школу, університет, організації молоді, державну адміністрацію тощо.

В школах можна вибирати між мовою російською й українською. Кожного разу, коли я ставила питання, чому навчання не ведеться українською мовою, я діставала від багатьох студентів відповідь у стилі: «Я хочу бути інженером, тому мені більше потрібна російська мова». До речі, навчання всіх технічних наук ведеться російською мовою. Ця мова є обов'язкова від другої класи початкової школи. Вже в цій школі, а ще більше в піонерській та комсомольській організаціях, плекається т. зв. «радянський патріотизм», який є однозначний з патріотизмом російським.

Молодь говорить тільки про «радянську Україну» і вживає окреслення «радянський» чи не на кожному кроці. Серед неї пропагується ворожість до «американського та європейського імперіялізму». Нас привітав інтуристський провідник такими словами: «Ви, що походите з імперіялістичної країни...» Першим відруком молоді людини в розмові з вами є її підкреслене антиімперіялістичне наставлення, супроводжене такою ж підкреслен-

ністю радянського патріотизму. В розмовах аж зачасто повторялася фраза: «Нашу радянську батьківщину мусимо захищати від імперіалістичних та фашистських нападів». Обидва останні окреслення є для співрозмовців майже однозначними.

На Україні спеціально пропагують ненависть до німців. Це тим легше робити, що Україна була жакливо сплюндрована гітлерівською армією. Київ був цілковито знищений; тепер він у цілому відбудований. Цей факт підкреслюють у кожній розмові з чужинцем.

Кожне українське (нерадянське) патріотичне почуття окреслюється як «буржуазний націоналізм» або «фашизм». Одна студентка оповіла мені, що саме з цього приводу її не прийняли в університет.

Крім численних економічних та політичних афіш і транспарентів, на вулицях видно сотні портретів, уміщених на т. зв. таблицях пошани або догани. Це — «передовики виробництва» та «герої соціалістичної праці» або «прогульники» чи «бракороби». В той спосіб робиться постійний тиск на людину.

Чи існує національне почуття на Україні? Безперечно так. Режим бере цей факт до уваги і намагається використати його для себе. Наприклад, у Києві немає, мабуть, книгарні, де на стіні не висів би портрет Тараса Шевченка, твори якого є всюди в продажі. Справді немає ні одного міста, де не було б йому пам'ятника або вулиці чи якогось мистецького закладу, які не носили б ім'я Шевченка. Подібною, але меншою пошаною вшанується Леся Українка, Іван Франко та Михайло Коцюбинський. Однак думки цих письменників спотворені; з їхньої творчости передається тільки деякі аспекти. Наш провідник представив Шевченка як «попередника комунізму, прив'язаного тією самою мірою до України і до Росії, який він завдячує визволенню з кріпацтва та своєю малярську кар'єру. Жаден з-поміж інтуристських провідників не забув нам сказати, що «Україна почуває себе як рідна сестра Росії» і що вона співпрацює з

нею на всіх ділянках якнайтісніше. Показуючи площу Богдана Хмельницького, вони окреслюють її як «символ українсько-російської дружби та співпраці». Ті самі речення повторюються також у рекламних листівках, що їх нам дарували.

Ці постійні підкреслення дружби та співпраці здаються мені надто підозрілими. Вони вказують, на мою думку, на тривалість національного почуття на Україні, навіть якщо воно не може всюди виявитися. Якщо в містах люди відповідають на початку по-російськи, то багато з них згодом переходить на українську мову, коли послідовно продовжувати розмову з ними цією мовою. Отже вони дуже добре знають українську мову, хоч її не часто вживають.

У селах розмовною є виключно українська мова, хоч у школах учать також по-російськи. Єдиними чужинцями на селі є переважна більшість голів колгоспів: це — росіяни. Щирі контакти можна нав'язати тільки з селянами. Міське населення більше обережне та недовірливе. Жителі міст відмовляються, наприклад, відповідати мені, коли я до них підходила, щоб довідатися, яка назва вулиці і куди нам іти, щоб дістатися у відповідне місце. Вони стали довірливішими, коли я перестала ходити з фотоапаратом, який нагадував їм магнетофон. Але на селі люди виходять надвір, якщо вони хочуть говорити одверто, перевірювши перед тим, чи кого надворі немає. Опір русифікації та режимові помічається передусім серед колгоспників, віруючих і серед частини інтелігенції. Селяни утотожують комуністичний режим з колективізацією. Не вільно забувати, що колгоспник дістає за рік 100 карбованців і 200 кілограмів збіжжя. На селі є багато тих, що повернулися з заслання та концентраційних таборів, куди вони були запроторені за політичний опір. Всі колгоспники згодні в тому, що від початку більшовицького режиму нічого не змінилося, що жити стало важко з часу, «коли ми не можемо працювати на своїй власній землі».

Байдужість селян до праці є причиною постійних криз у сільському господарстві СРСР.

Частина інтелігенції ставить, як уже згадано, опір русифікації, в наслідок чого її усувають від праці тимчасово або назавжди. У зв'язку з цим треба нагадати про лист, що появився в газеті «Ле Монд», у якому один з російських письменників повідомив, що непокірних в СРСР засилають тепер у психіатричні заклади на т. зв. «лікування».

Дехто з-поміж професорів та доцентів української мови вибрав цю професію тільки тому, щоб спричинитися до збереження української мови. Вони із здивуванням та захопленням слухають, коли їм розповідати, що в Парижі можна вивчити українську мову у високому учбовому закладі і що українці на еміграції цікавляться життям на Україні, розвитком української культури та економіки, що, наприклад, за кордоном існує та працює Наукове Товариство ім. Шевченка. Думаю, що, не зважаючи на певного роду пасивність людей, спричинену передусім донощитвами, опір русифікації був би сильніший, якби на Україні знали більше про життя на Заході і про діяльність української еміграції. Наприклад, там відомим є відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, але про подібну урочистість у Вінніпезі в 1961 році там ніхто нічого не знає. Також нікому не відомо, що всі українські осередки на чужині гідно відзначили 150-річчя з дня народження Шевченка. Українські радіопрограми за-за кордону заглушуються, а з закордонних газет доходять на Україну тільки комуністичні. Люди відчувають на кожному кроці, що всяке знання закордону є заборонене.

Найбільше характеристичною рисою кожної підрядяної людини є бажання пізнати все, що діється за кордонами СРСР. Коли десь пристане автобус з чужоземними туристами, то відразу обступить його маса людей — старих і молодих. Вони роблять це не тільки з огляду на можливості «чорної торгівлі»,

але передусім для того, щоб підняти завісу перед невідомим. На початку вони цікавляться матеріальними обставинами життя, а далі — поглядами туристів на окремі справи, правами громадян у даній країні тощо. Наприклад, можливість страйків у Франції робить на кожного з них велике враження. Не бажаним є ставити їм «провокативні питання». Знаючи добре їхнє життя, турист повинен оповісти тільки про життя у своїй країні, зробити деякі порівняння, і він відразу спостереже їхні думки на підставі реакції у розмові.

На закінчення своїх подорожніх вражень хочу подати два портрети студентів, які деякою мірою відзеркалюють дві протилежні тенденції серед молоді на Україні, а, може, й України взагалі.

Ось тип молодой української людини, що її можна зустрінути не тільки на афішах, але також у житті. Цей тип відданий справі побудови комунізму і безкритичний. Я мала можливість не раз говорити з таким типом. Розмовляю з молодую студенткою, яка говорить прекрасною українською мовою. Вона горда, що є комсомолкою; вона свідомо, що партія і уряд вимагають від молоді багато, але вона особисто готова на все, щоб тільки здійснити комунізм у країні. Вона готувалася до вступного іспиту в університет, але тільки четвертина зголошених могла бути прийнятою. Не мала щастя, тому працюватиме тепер у швальній фабриці і вчитиметься заочно, поки не приймуть її у високу школу. Вона має свого позитивного героя, слідом якого хоче піти в життя: займається спортом, бо зобов'язана родити гарних і здорових дітей. Щодо релігії її погляд такий: «Бога немає; якби він існував, то Гагарин напевно побачив би його. Про це писали в газетах, тому — це правда. А попи є тільки хитрими хеміками». «Місяць тому, — говорила вона, — я пояснила людям коло церкви, що перетворення води у вино можна вчинити при допомозі безкольорового фенолфталеїну, який треба влити в алькالیчну речовину, і тоді ця

мішанина стає червоною. Головним обов'язком комсомольців є боротьба з релігією».

А тепер інший тип молоді людини — студент, що вивчає гуманістичні науки, зокрема українську мову. Він душить у тісній атмосфері офіційщини. Він пише романи для себе, бо не може їх друкувати; інакше вважали б його противником режиму. Він може бути політично байдужим, але він індивідуаліст. Захоплюється новою українською та російською радянською поезією. До комсомолу належить тільки тому, щоб могли студіювати в університеті. Його єдине бажання поїхати в Західню Європу, щоб там усе пізнати. Каже, що він не спав би там ні години, щоб не тратити часу.

Між молодістю інтелігенцією, яка здає собі справу з існуючого стано-

вища, і послухними комсомольцями є багато молоді, байдужої до ідей, що їх повсякденно пропагує режим. Ця молодь шукає виходу в матеріальних приємностях життя. Але вся молодь збирається навколо туристів і старасться порівняти своє життя з нашим.

З групою французьких студентів я побувала фактично дуже коротко на Україні, де ми читали афіші і транспаренти, обсервували людей та їхнє життя і вели розмови з ними. Залишилося в мене враження, що ситуація там не стійка, що всі там сповнені почуття загального обману та фальшу, яке стає перед очима зокрема під час зустрічі з закордонними туристами. А ці не потребують аж забагато говорити, щоб їм показати цілком іншу дійсність.

М. М.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Переклади з української літератури на чеську мову

В історії культурних зв'язків поміж українським та чеським народами літературний переклад має вже свою 150-річну традицію. Ще може тільки російськомовному читачеві приступне вище число українських літературних творів в перекладах на російську мову. Це питання однак нам здається ще досі не розглядалим. Тоді коли нашу літературу перекладано на російську мову в більшості нашими ж таки земляками, що старалися забезпечити в такий спосіб загальне визнання окремішності нашої культури в російській імперії, переклади українських творів на чеську в першу чергу заслуга чеських культурних діячів та жменьки завзяятих українців, яким лежить на серці справа поширення нашої культури в чужому світі.

Про українсько-чеську культурні зв'язки існує вже цілий ряд студій, які включають і тут заторкнене питання. Наш огляд базується в головному на праці пражського україніста О. Зилинського «Українська література в чеських перекладах» («Радянське літературознавство», ч. 4, ст. 89-92, 1963). Думаємо, що еміграційному читачеві, який по різних країнах поселення не раз торкається питання ознайомлення чужинського читача нашою літературою у формі перекладу, буде цікаво розглянути, як ця справа була вирішена на чеському культурному ґрунті.

Зацікавлення нашою духовою культурою поміж чехами сягає в глиб доби романтики, коли збудилося зацікавлення народною пісенністю слов'ян. Вацлав Ганка, відомий діяч чеського відродження, переклав першу українську народну пісню на чеську мову і надрукував її разом з оригіналом у віденському журналі «Prvotiny peknych umeni» в

1814 році. Це була пісня «Ой, послала мене мати». До неї дійшла незабаром німецька переробка пісні «Іхав козак за Дунай», що її теж Ганка переклав на чеську мову. Куди вище число українських народних пісень потрапило в збірник Фр. Л. Челяковського «Slovanské narodní písně» (1822-27). Ці пісні були взяті з якогось галицького рукописного збірника, далі з граматики Павловського та з російських пісенників. Той же Челяковський, що в дальші роки не перестав цікавитися нашими народними піснями і друкував їх по різних чеських журналах, дав і першу збірку перекладів з нової української літератури під назвою «Z anthologie maloruské» (1842). В цій невеличкій антології представлені Воровиковський, Костомаров, Метлинський, Шашкевич, Шпигоцький. У 1840-их та 1850-их роках зросло зацікавлення українською культурою на Чехії. В журналах тоді друковано статті про нашу літературу та переклади повістей і оповідань П. Куліша та Є. Гребінки, писаних російською мовою, далі знайомлено чеського читача з українськими народними піснями, казками та прислів'ями.

У 1859 році появилися перші переклади оповідань Марка Вовчка («Одарка», «Сон», «Чумак», «Викуп»), а в 1860 році Й. Первольф переклав «Івана Підкову» Т. Шевченка. У наступні десятиліття зацікавлення до цих двох українських авторів далі зростало, їх твори перекладали і видавали досить часто. До них приєдналися в 1860-их роках О. Федькович, П. Куліш та О. Стороженко. Українську лірику представлено в антології «Ruská poesie» (Брно, 1874), яку зладив Фр. Вимазал, куди включив народні та псевдонародні пісні, думи і вірші тринадцятьох українських поетів.

Народну пісенність представлено теж широко в шостому томі збірника «Slovanstvo ve svech zpevec», що його видав Л. Куба. Переклади до цього збірника зладив Й. Б. Богуслав.

Період найкращого розквіту літературного перекладу творів наших письменників тривав від 1890-их років до першої світової війни. У цей період почали друкувати твори української літератури окремими книгами; головне місце тут посіли такі письменники: І. Франко, М. Яцків, Б. Грінченко, А. Чайківський, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Чернявський. Велике число перекладів друковано по різних літературних журналах, при чому були представлені всі видатні наші письменники з центральної України та Галичини й Буковини. У цей час одним з найбільш почитаних авторів на Чехії був В. Стефаник. Марко Вовчок теж була друкована досить часто. Популярності набула і повість Квітки-Основ'яненка «Маруся». У 1900 році вийшло перше окреме видання поезій Т. Шевченка.

Значно слабшає зацікавлення українською літературою після першої світової війни. Це зумовлене політичними змінами, що їх приніс розвал Австро-Угорщини, за якої чехи й українці боролися за політичну і культурну незалежність та існував тісний зв'язок поміж політичними і культурними діями обох народів. Духове життя в Чехо-Словаччині, що досі мало однаково тісний зв'язок з літературами Сходу і Заходу Європи, втратило свій зв'язок зі Сходом у ці міжвоєнні роки.

Не зважаючи на те, що в цей час діяла в Чехо-Словаччині численна українська еміграція, що там були наші високі школи і в країні жило кілька наших видатних письменників та поетів, число перекладів з нашої літератури, порівнюючи з попереднім періодом, дуже мале. В цей час появилася поперх двадцятьох окремих назв, при чому на письменників дореволюційних припадає більше половини з них: Франко, Коцюбинський, Кобилянська, Хоткевич, Кащенко. На цей період

припадає і переклад деяких творів В. Винниченка. З радянських письменників, творчість яких пропагували головне чеські письменники-комуністи, вийшли в чеському перекладі: збірка поезій П. Тичини (1927), кіносценарій О. Довженка «Земля» (1931), «Вершники» Юрія Яновського (1936), роман «Міжгір'я» Івана Ле, «Смерть» Антоненка-Давидовича, дещо з Підмогильного та деякі драми Мирослава Ірчана. Дещо з перекладів друкувалося по окремих журналах, головне з В. Стефаніка, М. Яцкова, С. Ковалева, Лесі Українки, О. Олеся та інших.

Політичні зміни, що постали в Чехо-Словаччині після другої світової війни, відбилися і на культурному секторі, при чому ринок книжки був залитий перекладами з літератур народів СРСР. Самозрозуміло, що тут перед веде російська література, але й наша виринула на одне з провідних місць книжкової продукції, Згори диктоване й дириговане зацікавлення літературою народів СРСР, що відбулося позитивно на ознайомленні чеського читача з творами українських авторів, принесло однак і деякі моменти негативного характеру в ці культурні зв'язки поміж нашими народами. З новіших творів тут вибрано для перекладу офіційно визнані, в пропагандивному дусі написані повісті й романи, в яких звеличується все більшовицьке і обкидається болотом все національне (здаємо тут таких авторів, як О. Гончар з його романами про визвольницьку місію Червоної Армії, повісті Стельмаха, П. Панча з років громадянської війни на Україні, повісті В. Собка з його «гуманною» місією комуністичної партії). Брак фахових перекладачів відбився негативно на якості перекладів цих перших післявоєнних років, при чому в більшості перекладали з російської мови, від чого терпіла мистецька якість творів. Автор згаданої нами статті, на якій базується наш огляд, ділить післявоєнні роки на три періоди: 1945-48 (до встановлення соціалістичної влади в

країні, 1948–57 (до лібералізації, що наступила на культурному секторі після 20 з'їзду КПРС) та останній — від 1957 року. Постараємося подати найважливіші твори, що появилися в цей час у перекладі на чеську мову.

У перші три роки після війни появилася тільки одинадцять назв, з них три збірки лірики, між якими є вибір з поезій Шевченка під назвою «Було колись на Україні» і збірка поезій Рильського. Дуже плідний перекладач Р. Гулка, що згодом видав понад 20 українських прозових творів в перекладах, надрукував до 1948 року три збірки оповідань: Стефаніка, М. Черемшини, Л. Мартовича та роман О. Кобилянської «Земля». З російської мови були перекладені драми Корнійчука «Загибель ескадри» і «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» (1946), п'єса Н. Рибака та І. Савченка «Літак спізнюється на двадцять чотири години» (1945). Для дітей перекладено в 1947 році «Олівець-малювець» Н. Забіли. Число перекладів в українській літературі значно зросло після 1948 року. До 1960 вийшло понад 140 книжок з перекладами української літератури на чеську мову. Навіть якщо половина з цих творів не належить до творів надто тривалої ваги, то все ж таки знаходимо поміж цією продукцією і велике число творів з нашої класичної та новішої літератури, які будуть завжди належати до нашої духової скарбниці. З старшої літератури в цей час видано: «Художник» Т. Шевченка, «Хіба ревуть воли, як ясла повні» П. Мирного, «Люборацькі» А. Свидницького, кілька томів прози І. Франка, три книги Коцюбинського, «Забобон» Л. Мартовича, оповідання О. Кобилянської та роман «У неділю рано зілля копала», новелі В. Стефаніка. З класичної поезії: окремі томи вибраних творів Шевченка (1951, 1953), переклад «Гайдамаків», вибір з Лесі Українки «До світлих вогнів», «Лісова пісня»; «Енеїда» І. Котляревського та великий вибір з лірики І. Франка. У 1951 появилася велика антологія укра-

їнської поезії «Vítezit a zit». З діяльної класичної драми перекладено в цей період «Назара Стодоло» Т. Шевченка (1955), «Лісову пісню» Л. Українки, «Мартина Воруло» І. Тобілевича, «Украдене щастя» І. Франка та «Камінного господаря» Л. Українки. Однак найбільше число припадає на твори радянських письменників: «Прапороносці», «Злата Прага», «Земля гуде», О. Гончара, романи В. Собка, Ю. Смолича, В. Козаченка, збірки воєнних оповідань Яновського «Земля батьків» (1949) та Л. Первомайського «Вірна кров» (1951). З творів, що відбивають суспільні перетворення на Україні перед або після революції, перекладено О. Копиленка «Народжується місто», «Бур'ян», «Мати» А. Головка, «Велика рідня» М. Стельмаха. Цілий ряд перекладених творів відзеркалюють події на Україні під час революції з офіційного погляду: «Таврія» О. Гончара, «Дніпро» Н. Рибака, «Молодість» О. Войченка, «Шлях на Київ» С. Склярєнка (всі ці твори появилися при кінці 1940-их на початку 1950-их років). З історичних романів, що висвітлюють українсько-російські взаємини з відповідної точки зору перекладено «Переяславську Раду» Н. Рибака та біографічний роман про Т. Шевченка «Петербурзька осінь» О. Ільченка (1952).

Науково-пригодницький роман представлено творами Ю. Смолича та М. Дашкієва. З західноукраїнської літератури підібрано твори з антиклерикальними нотами «День отця Сойки» С. Тудора (1955), тенденційний твір П. Козланюка «Юрко Крук» і «Березу» О. Гаврилюка (про переслідування комуністів у міжвоєнній Польщі).

Цілий ряд творів представляє життя на Україні після закінчення війни: І. Рябокляч, «Золототисячник»; Д. Ткач, «Плем'я дужих»; Ю. Дольд-Михайлик, «Степовики»; О. Гурєв, «Наша молодість»; І. Муратов, «Буковинська повість»; В. Собко, «Стадіон», «Запорука миру»; І. Багмут, «Щасливий день суворовця Криничного»; М. Трубілаїні, «Шхуна „Колюмб“»; «Тарасові шля-

хи» О. Іваненко. У велику антологію українського оповідання включено п'ятдесят оповідань 32 авторів («Ukrajinské povídky», 1956).

Як бачимо з перерахунку, переважають тут друго- а то й третьорядні автори, які відзначаються особливою вірністю щодо дотримання офіційного «соцреалізму».

З сучасних поетів видано окремі збірки тільки А. Малишка «За синім морем», П. Тичини і Л. Первомайського. Велика антологія української поезії «Перемагають і жить» включає сто двадцять сім віршів 36 поетів.

З радянських драматургів перекладено головне драми О. Корнійчука, п'єси В. Минка та Я. Галана. 1955 перекладено «Майстри часу» І. Чочерги.

І народна поезія стала приступна чеському читачеві в окремих виданнях (1950, 1951); далі видано велику антологію «Україна співає», українські народні пісні, та пісні на слова Шевченка під назвою «Україна в піснях» (1954); 1952 року появився переклад козацьких дум та цілий ряд видань українських казок у збірках і окремо.

Для нас зрозуміле, що після 1956 року, коли наступила деяка лібералізація в духовому житті країни, яка відбилася і на видавничій політиці, перенасичений російськими та українсько-радянськими виданнями читач звернувся до західної літератури, що поволи стала приступна і для чеського читача, який був так довго ізольований від культурного життя Заходу. Тому і кількість перекладів з української літератури значно поменшала, вибір став вимогливіший, видавництва ігнорують пропагандивну халтуру, а звертаються до авторів, твори яких мають художню вартість і своїм ідейним рівнем не поступаються перед кращими зразками світової літератури. За ці останні роки вийшли три нові видання Шевченкової лірики, оповідання Марка Вовчка, «Бурлачка» Нечуя-Левицького, оповідання С. Васильченка, п'єса М. Старицького «За двома зайцями» та ряд творів радянських авторів:

«Майстер корабля» (1960) Ю. Яновського, «Помилка Оноре де Бальзака» Н. Рибак, «Зачарована Десна» О. Довженка, роман «І один у полі воїн» Ю. Дольд-Михайлика, «Європа 45» П. Загребельного, «Людина і зброя» О. Гончара, збірка оповідань Л. Первомайського «Материн солодкий хліб», з радянської драматургії перекладено п'єси І. Микитенка, для дітей перекладено «Лісові казки» О. Іваненко та «Ляхтак» М. Трублаїні, як і збірку казок І. Франка «Коли ще звірі говорили» з пречепурними, модерними ілюстраціями. З фольклорних матеріалів видано «Закарпатські казки» зі збірки А. Каліни.

1964 року вийшла нова збірка оповідань М. Коцюбинського, в новому перекладі з модерними ілюстраціями. В тому ж році появляється переклад «Дикого меду» Л. Первомайського, а цього року видано збірку оповідань Є. Гуцала «Яблука з осіннього саду». Всі три останні переклади зладила Людмила Зілінська. На підставі українських казок про чортів та переказів про запорозьких козаків Л. Зілінська написала збірку казок для дітей «Як чорти на світі вигинули», що появилася чеською мовою 1965 року з відважними ілюстраціями, повними краси та гумору. Друкуються й кращі зразки нашої прози та нової поезії молодих по різних чеських журналах. Так, у празькому журналі «Культурне життя» появилася переклад двох новел Ліни Костенко на польській темі: «Візита до пані Ванди» та «Будь щасливий, Стасю». Готується антологія з кращими зразками прози і лірики наших молодих поетів і письменників (Є. Гуцало, В. Шевчук, І. Драч, Л. Костенко, Б. Мамайсур, В. Симоненко та багато інших). У 1964 році видано збірку поезій І. Драча «Теліженське літо». Сюди включено пролог з поеми «Ніж у сонці», етюди та баляди, «Смерть Шевченка», цикл баляд «Теліженське літо» та інші поезії поета. В цьому році має ще появитися переклад «Чотирьох шабель» Юрія Яновського.

Як бачимо, чеські видавництва

останньо керуються більше художніми критеріями при доборі творів з української літератури, а не офіційним значенням творів в самій УРСР. Довголітній досвід показав, що тільки ті перекладані твори увінчалися успіхом у читача, які були підібрані під смак чеської читацької публіки й відповідали високим вимогам, що їх ставить обізнаний у світовій літературі культурний читач. Тому то й впливова чеська критика відгукувалася тільки на високоякісні твори й ігнорувала або тільки ресструвала появу найбільшої частини перекладів з нашої літератури.

З перекладачів відзначилися особливо Р. Гулка, що переклав близько тридцяти прозових творів у 1945-50-их роках, переклади якого однак не надто високої мистецької вартости; далі молоді перекладачі прози Л. Зілинська, Г. Пражакова, А. Моравкова та поезії — Г. Врбова,

Я. Кубічек, В. Данек. Всі ці перекладачі друкують свої літературознавчі праці у впливовому журналі «Світова література», що має велике коло вибагливих читачів. Найбільшу симпатію здобули собі наші молоді прозаїки та поети, у творчості яких чеські письменники знаходять багато співзвучностей. Чеські працівники видавництва та перекладачі стараються наново відкрити читачеві красу української класики, при чому вони хочуть перекладати наші найкращі твори у високоякісних перекладах. Цілий ряд українських письменників, драматургів та поетів ждуть ще на свого перекладача, щоб збагатити скарбницю чеської культури, і, як нам здається, в жодній слов'янській чи іншомовній країні ґрунт до такої праці на користь двох культур, тієї, що дає, і тієї, що бере, не є такий сприятливий, як саме тут.

А. Г. ГОРБАЧ

Журнал про культуру української мови

«Слово на сторожі», орган Товариства плекання рідної мови. Редагує колегія. Головний редактор Яр. Рудницький. Вінніпег, 1965, чч. 1 і 2.

Ще в листопаді минулого року в місті Вінніпегу (Канада) організовано «Товариство плекання рідної мови». Це товариство поставило одно з головних завдань своєї діяльності — видавати окремий журнал, присвячений питанням культури української мови. Цей журнал мав бути органом товариства. Тепер це завдання здійснилося. Недавно вийшло перше число журналу під назвою «Слово на сторожі». А цими днями появилось і друге число. Редактором журналу є відомий український мовознавець професор Ярослав Рудницький.

В основу назви журналу покладено поетичне слово Тараса Шевченка, яким він боровся проти поневолення українського народу. Метою журналу є боротися проти за-

смічености української мови на чужині, поза батьківщиною, плекати культуру української мови.

Вже в самій передмові першого числа підкреслюється важлива роля української мови для українських поселенців, розкинутих по широкому світі в Європі, Америці, Новій Зеландії й Азії. Українська мова для них є важливим об'єктивним чинником, великим культурним скарбом і зовнішнім свідченням про приналежність до української нації.

Перше число журналу не велике. Воно містить статті Микити Мандрики, Михайла Добрянського, Сергія Крашенинникова та Ярослава Рудницького. Микита Мандрика в статті «Українці Канади й рідна мова» подає висліди анкети, що її провела в 1963 році Комісія Української Вільної Академії Наук про державноправний статус української мови в Канаді. Як видно з анкети, більшість українців Канади домага-

ється забезпечити українську мову конституційно всіма правами, як одну з головних мов Канади, найбільшу з слов'янських мов у цій країні.

Михайло Добрянський свою статтю «Словник як зброя» присвятив етимологічному словникові української мови, що його видає окремими випусками професор Ярослав Рудницький. Досі вийшло чотири випуски. Добрянський підкреслив, що цей словник — здобуток історичного значення, нова зброя в обороні української мови.

Сергій Крашенинников у статті «Звороти української мови» подає деякі звороти, записані ним у селах Поділля, Волині, Київщини й Чернігівщини.

Автор етимологічного словника професор Ярослав Рудницький у статті «З праці над етимологічним словником української мови» подає відгуки української преси на вихід у світ перших випусків його словника, де з різних аспектів висвітлюється вага словника. Тут ще автор пояснює, чому він видає цього словника не українською мовою, а англійською. Він вказує дві причини: поперше, справа престижу, бо досі немає ні одного слов'янського словника англійською мовою. Тому цей словник піднесе вагу української мови в науковому світі. По-друге, авторіві відомо, що на Україні готується до видання етимологічний словник українською мовою Кравчука. Тому, на його думку, не було ніякої потреби друкувати два словники того самого типу по-українському.

Трохи більше розміром є друге число журналу «Слово на сторожі». Воно містить статті — Віди, Ковалева, Залеського, Білаша, Войценко, Карп'яка та Вовка. Далі йдуть — рецензії, відгуки, відповіді на питання, рідномовна хроніка тощо.

Кожна стаття має культурно-історичне або практичне значення в боротьбі за культуру української мови. Так, Костянтин Віда в редакційній статті підкреслює важливість питання української мови як одного з головних постулатів сучас-

ного українського покоління поза межами України.

Професор Пантелеймон Ковалів у статті «Деякі проблеми культури нашої мови» вказує на небезпеку засмічення української мови іншомовними елементами, які без потреби потрапляють в українську мову в оточенні іншомовної стихії. Він подає цілий ряд прикладів як з розмовної мови, так і з радіомовлення, де не тільки позначився вплив іншомовної стихії, але й недостатнє знання основ рідної мови.

Теодор Залеський в статті «Як практично плекати рідну мову» рекомендує творити відповідні гуртки, що мали б на меті боротися за чистоту й правильність мови на засіданнях, а зборах тощо.

Богдан Білаш у статті «Українська мова в Канаді» подає огляд дотеперішніх дослідів української мови в Канаді, підкреслюючи особливо заслуги професора Ярослава Рудницького, який надрукував багато статей з мовознавства Америки й Канади.

Ольга Войценко в статті «З позовквих сторінок» згадує про одну статтю, надруковану в канадському часописі за 1928 рік, де один із іншомовних авторів виправдує навчання української мови в народних школах Канади.

Андрій Вовк у статті «З побутового словництва» виступає в обороні термінів з українського побуту. Зокрема він спиняється на деяких назвах кухонного устаткування, як: піч чи духовка, холодильник, припікач чи тостер, зливальниця та інші.

Студент Манітоського університету Ігор Карп'як у невеличкій статті подає короткі відомості про походження української мови.

Крім статей, в другому числі вміщено дві рецензії: Костянтина Віди на книжку Алли Коваль «Культура української мови», що вийшла в Києві, та Ярослава Рудницького на «Словник мови Шевченка», що його видано силами Академії Наук та кож у Києві. В обох рецензіях подаються позитивні відгуки на праці українських мовознавців на рідних землях.

Доброю прикметою другого числа журналу «Слово на сторожі», є відділ консультацій чи, як він називається в радянських виданнях, — питання й відповіді. Це значить, що подаються відповіді на різні мовні питання, що поступають до редакції від читачів.

Треба сподіватися, що журнал «Слово на сторожі» своїми дальши-

ми числами збагатить українську мовознавчу науку розвідками з культури української мови. Ця ділянка поза межами батьківщини досі ще стояла облогодом, очікуючи працівників на цьому широкому полі наукової діяльності. Цю працю, як на Україні, так і поза нею, треба втілювати і підтримувати.

П. КОВАЛІВ

Цікава інформаційна книжка

Borys LEWYTYZKYJ, Die Sowjet-ukraine 1944-1963. Verlag Kiepenhauer und Witsch, Köln-Berlin 1964, 444 S.

Борис ЛЕВИЦЬКИЙ, Радянська Україна 1944-1963. Вид-во Кіпенауера та Віча, Кельн-Берлін 1964, 444 стор.

Рецензована книжка має такі розділи: 1) Від закінчення війни до смерті Сталіна; 2) Від відлиги до нового морозу; 3) Радянська Україна — експериментальне поле технічного прогресу; 4) Статистика; 5) Персоналії Української РСР; 6) Україніка в східньому блюці; 7) Біографії важливіших осіб; 8) Бібліографія та індекс прізвищ.

Вже на підставі назв видно, що публікація складена за всіма правилами дослідної праці. Однак важко оцінити, наскільки тема вичерпана, бо книжка написана передусім для неукраїнського читача і то, не узгадуючи відомого несимпатичного для нас жаргону, для читача, з природи речі неприхильно наставленого до всього, що українське. Тому треба визнати велику заслугу Б. Левицького, який написав усе, що знав. Я піду навіть далі і скажу, що, не зважаючи на мої советологічні упередження (вина в цьому лежить по боці «советологів», які впродовж десятиріч продукують неймовірно скупі речі), я читав книжку поволі та уважно і вважаю, що вже давно я не мав такої цікавої публікації в руках. Левицький диспонує дуже речевим матеріалом, пише цікаво, і я мимо-

волі мусів усміхатися, пізнаючи в авторі учасника краківського конгресу ОУН. Хоч книжка написана для чужинців, я раджу українцям купити її і, прочитавши, покласти на видному місці своєї бібліотечної шафи.

З передмови виходить, що рукопис був закінчений у 1962 році; далі прийшли тільки незначні доповнення. Варто згадати також тепле супровідне слово покійного професора Гергарда фон Менде.

Мушу зробити деякі застереження щодо надто самовільного наголошування автором окремих фактів, що зрештою можна стрінати чи не в усіх його публіцистичних писаннях. Цей недолік зараховую до категорії «ліценція поетика». Але є важливіші недотягнення та перетягнення в книжці, які не могу залишити їхній власній долі. Загально відомо, що до доброго тону належить тепер нападати на німецьких нацистів і пришивати їм усі «головні гріхи». Що вони були запеклими великими грішниками, та кож загально відомо, але пощо згадувати про це в невідповідних місцях.

Мій перший закид: чому згадувати львівську цитаделю як табір смерті полонених, коли вона такою не була, хібащо вмилання є вже саме з себе табором смерті. Фактом є, що українська громадськість Львова організувала в перші дні липня 1941 допомогу військовополоненим і що ця допомога знайшла доступ до цитаделі. Правда, в таборі існували жахливі відносини, але

правдою є також, що всіх полонених випущено додому і цією акцією керував відомий полковник Бізанц, якому не вдався тільки залик «Хай живе наш великий фюрер», бо на нього відгукнулося декілька несміливих голосів. Згадую цей факт у зв'язку з важливішою подією, про яку немає згадки в рецензованій книжці або деінде. Йдеться про масове звільнення всіх українських полонених з червоної армії в першій половині липня 1941. Я особисто належав тоді до організаторів перемаршу колон цих нещасників на відтинку Ярослав-Львів. У Львові акцією керував новостворений Український червоний хрест — УЧХ. Цей перемарш позначився вибухом епідемії в усій Галичині і від самого плямистого тифу померли тоді тисячі цивільного населення, безпосередньо чи посередньо заангажованого в допомогу військовополоненим. Скільки цих полонених було тоді і хто дозволив їх усіх звільнити, сьогодні важко встановити; знаю тільки, що німці не помагали і не перешкаджали. На мою думку, цей факт варто б докладніше дослідити. В середині липня акція звільнення полонених була раптом спинена. В Галичині залишився тільки тиф.

Мій другий закид: «Ліквідація» Української народної революційної армії (УНРА) інтерпретована в книжці не вірно. Автор не потребує посилатися ні на «різні інформації на еміграції», ні на Джона Армстронга, бо він сам знає цю справу добре і докладно. Про це написав також Микола Лебедь у своїй публікації «УПА», надрукованій у 1946 році. Жадної ліквідації УНРА не було: малі з'єднання УНРА були влучені в місцеві відділи УПА, що не зустрічало жадного опору і було згідне з духом часу, який був проти всьлякої отаманії. Це було великим позитивом у нашій визвольній боротьбі під час другої світової війни; це був спонтанний гін народних мас до концентрації національних сил.

Цими двома закидами я аж ніяк не хочу сказати, що Борис Левиць-

кий забув, «звідки він родом». Навпаки, книжка свідчить, що її написав... український націоналіст. Очевидно кожному авторові прислуговує право ставити наголоси за власним пляном, і саме це робить кожного автора цікавим. Найпростіше бути конформістом і писати згідно з обов'язковим на даному етапі ритуалом. Маю на думці ритуальні тези «советологів». Б. Левицький перевищує їх на голову: він відважний та послідовний і не береться заперечувати того, що було, або творити легенди. Однак часто бракує в нього істотної інтерпретації. Наприклад, справа В. Кузнецова, який убив львівського віце-губернатора О. Бауера. Можна ж було без шкоди для цілоти згадати, що одночасно з цим убивством були розкидані листівки ніби від УПА, яка брала на себе відповідальність за цей атентат. Це була груба провокація і навіть тупе львівське гестапо не далось зловити на цю вудочку. Інша справа, що була негайна інтервенція губернатора Вехтера, якому вдалося переконати гестапо та СД, що українське підпілля аж таке примітивне та наївне не є. А втім також тактика Сидора А. Ковпака не набагато різнилася від тактики Кузнецова; біда тільки в тому, що не завжди знаходився на місці «якийсь Вехтер». Треба мати мужність визнати чесну поведінку і за СС-маном, яким був Вехтер. Ще нагадаю, що В. Кузнецов попав на Волині в руки УПА і вся справа вийшла наверх до рещти. Ось і весь «партизанський клан» у керівництві КПУ!

Ще про один деталь: шеф безпеки Бандери Матвієйко пішов на Україну з тим наміром, з яким він виступив у Київському радіо, тому його радіо-виступ не заскочив нікого, хто знав справу. Підпілля на рідних землях було своєчасно повідомлене про ролю цього індивіда, який був у контакті з МГБ. На це є документація. Пересторога дійшла туди пізно, все ж таки Матвієйко був від підпілля ізольований і не міг накоїти великого лиха.

Найцікавішими є ті розділи кни-

жки, де об'єктивно з'ясована ситуація на Україні в різних фазах. Майже сенсаційним виходить спір між Підгорним і Хрущовим у 1961 році, який має ознаки дуже гострого удару. Треба пам'ятати, що праця Левицького була надрукована перед падінням Хрущова. Цей спір підтверджує тезу Б. Левицького, що комуністична верхівка на Україні не ідентифікує себе з Кремлем. Побачимо. Очевидно, це мало цікавить 105-відсоткових українців на еміграції, але з пункту бачення нормально думаючого українця дуже відрадним є факт, що завжди знаходяться способи, як зберегти не тільки біологічну субстанцію народу, але й як запевнити дальший розвиток нації. Не хочу твердити, що справи йдуть до кращого, бо зміна осіб в основі нічого не означає, коли сама панівна система є запереченням будь-якого поступу.

Якщо бути послідовним, то комунізм як система мусить упасти, це важливо, чи «революційним», чи «еволюційним» шляхом. Для нас важливе, щоб наш народ не попав знову в кріпацтво. А якщо це зробити сьогодні хворий Підгорний, то йому це запишуть у добро. Здається, що автор вірить у таких «Підгорних», я, на жаль, ні.

На закінчення треба сказати, що авторова аналіза промисловости не є переконлива, що розділ про науку досить туманний; видно, що це питання для автора досить незвичайне. Шкода також, що статистичні дані не взяті у відповідні таблиці, але це було, мабуть, радше справою друкарських коштів.

Не зважаючи на згадані недоліки, книжка читається з цікавістю і її треба оцінити як дуже вартісну.

Євген ВРЕЦЬОНА

Виповнення однієї бібліографічної прогалини

Степан РІПЕЦЬКИЙ. Бібліографія джерел до історії українських Січових Стрільців. Видавнича комісія Братства УСС. Нью-Йорк 1965, 115 стор. (Братство Українських Січових Стрільців — Історично-архівна комісія).

У третій частині статті «Дискусія з книгою» в газеті «Свобода» від 14 травня 1965 д-р Софія Парфанович, пишучи про українську еміграційну літературу, зробила легкий докір Об'єднанню українських письменників «Слово» за те, що в обговореному нею 2 томі збірника «Слово» немає перегляду нашої літератури, зокрема прози. С. Парфанович пише: «Хоч би тобі бібліографічний довідник, хоч би згадка: такий то й такий... видання автора... сторінок... на гарному папері. Ні словечка, ні згадки.» І знову: «Тільки списати авторів та назви і принаймні додати, про що йдеться в такий чи такий книжці».

Читаючи цей параграф у статті С. Парфанович, автор цієї рецен-

зії був захоплений способом визначення суті бібліографії. Якби визначення поняття бібліографії подавав бібліограф, то з цього вийшла б суха і напевно трохи відштовхуюча формула. А тут так просто, легко і ясно віддано суть того, що називається бібліографією. Її мусів зробити лікар, літератор, біолог або людина якоїнебудь професії чи фаху, тільки не бібліограф, думання якого про бібліографію засмічене звичайно різними технікалями. І хоч на ділі бібліографічна праця не така проста і не така легка, проте і бібліографові корисно часом прочитати отаке визначення поняття й завдання бібліографії. Це добра пригадка.

Ми не знаємо чи д-р С. Ріпецький, який за фахом є правник, розумів суть бібліографії так само, як пані Парфанович, але ми певні, що його відчуття потреби бібліографії УСС мусіло бути сильне, щоб виконати оте «тільки списати».

Праця С. Ріпецького опублікова-

на як «ювілейне видання з нагоди 50-річчя початку збройної боротьби Українських Січових Стрільців». Подумана вона як продовження і доповнення праці Петра Зленка «Українські Січові Стрільці; матеріали для бібліографічного покажчика». Остання праця часово охоплювала період від 1914 до 1935 року. Праця ж Ріпецького доповнює бібліографію Зленка тим способом, що подає матеріал про історію довоєнного стрілецького руху і мобілізації УСС, тобто за час від 1912 до літа 1914 року. Вона також подає бібліографічний матеріал за 1914-35 рр., що не був включений у попередню працю. А основний матеріал нової бібліографії, коли мова про часове визначення, — це роки 1936-64. Книга містить 1 331 бібліографічний запис, з чого 974 припадають на роки 1936-64. Крім книжкових видань, подані в ній журнальні та газетні статті. У випадках опису окремих збірників, присвячених спеціально темі УСС, упорядник розкриває їхній зміст, подаючи назви авторів та їхніх статей, включених у такий збірник. До великої більшості записів, що включають основні елементи бібліографічного опису, упорядник подав анотації, вказуючи на зміст чи характер описуваних праць та статей.

Коли мова про впорядкування матеріалу «Бібліографії», то, крім вступу, де подано повний огляд дотеперішніх бібліографічних праць про УСС, визначення завдання та засягу праці, упорядник розмістив весь матеріал у трьох розділах: I) Преса УСС; II) Книги; III) Статті і публікації в журналах, газетах і збірниках. Основну частину книжки (стор. 19-113) творить саме останній розділ, який упорядник поділив за змістом на 18 груп.

Тематичний принцип впорядкування бібліографічного матеріалу є одним з кількох можливих принципів чи способів. Крім цього способу, найчастіше можна зустріти упорядкування хронологічне (за роками появи книг) та поазбучне, коли весь матеріал, тобто автори, назви книг чи статей та предмети по-

дані в одному алфаветичному порядку (словникове чи енциклопедичне впорядкування). Кожний з названих способів є добрий і вживається в залежності від завдання, яке ставить собі упорядник. У нашому випадку проти тематичного впорядкування не можна мати застереження. Правда, інший упорядник міг би підійти до цього самого способу дещо інакше, але чи успішніше, — це відкрите питання. Проте при тематичному впорядкованні майже завжди належить подавати при кінці книги бодай показник авторів, який улегшує та спрощує користування книгою. При відсутності показника авторів трудно встановити, чи певна стаття якогось автора включена і чи, крім неї, є ще більше книг або статей цього самого автора. Для цього треба переглядати цілу бібліографію. На жаль, у цій книзі такого показника немає. А шкода, бо обговорювана праця подумана як друга частина бібліографії УСС; першу частину повинна творити праця П. Зленка, яку Видавничка комісія Братства УСС плянує перевидати. В такому випадку показник авторів до обох частин, поданий С. Ріпецьким, не тільки спрощував би користування обома працями, але був би також інтегруючим засобом для обох частин.

З огляду на те, що не всі публіковані праці й довідники присутні в наших умовах, у бібліографії С. Ріпецького — як він сам відмічає — можливі пропуски. Але це доля більшості бібліографічних праць. Важливе те, що праця, як на існуючі обставини, максимально повна.

Крім зауваги про брак показника авторів, треба ще звернути увагу на оформлення бібліографічних записів. Хоч ми воліли б, щоб скрізь у бібліографічних працях вживати модерного способу бібліографічного опису, проте за форму чи систему (нова вона чи ще та, якою в нас користувалися до другої світової війни) сперечатися не будемо. Важливе, щоб прийняти в праці одну з них, може, навіть у змодифіко-

ваній формі, але вживати її в праці послідовно. Тим часом, упорядник, мабуть, не міг зректися цілком старої системи, а нової також не стосує послідовно, і це некорисно відбивається на його праці. В написанні імен та прізвищ, а навіть в альфаветизації кінцевою є більша стандартизація. Це саме стосується питання про розкривання чи нерозкривання псевдонімів та ініціалів і вживання розділових знаків, яких у бібліографіях безліч.

В цілому ж д-рові С. Ріпецькому належить визнання за пророблену велику роботу і за вклад не тільки в ділянку вивчення явища УСС чи ширше — історії українського війська часів визвольних змагань, що було завданням, яке ставив собі упорядник. Річ у тому, що хоч це спеціальна бібліографія, присвячена одному питанню, проте значення її ширше. Поперше, при відсутності в нас загальної бібліографії друкованих праць С. Ріпецького виповнює прогалину на одному відтинку, а, крім того, вона, як і ко-

жна спеціальна бібліографія, може бути допоміжною при укладанні й комплектуванні загальних бібліографічних посібників. Подруге, вона є допоміжною в нашій ситуації, коли ми не маємо жодних біографічних словників. З цієї бібліографії все таки можна довідатися дещо про певну частину наших людей. Наприклад, про те, що певна людина написала, коли це було, в яких журналах чи газетах (поступових, поміркованих, консервативних), а це разом з частими анотаціями дасть принаймні частинний образ про певну людину. Не всі ж люди попали чи попадуть до «Енциклопедії українознавства», яка в необхідности мусить обмежувати кількість біографічних гасел. А втім, потрете, для опрацювання біографічних гасел до цієї самої ЕУ треба звідкись черпати матеріал та верифікувати дані. Отже в одній вузькій ділянці праця д-ра С. Ріпецького служить усім трьом названим завданням.

Осип ДАНКО

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

З М І С Т

Грина Жиленко. Поезії	3
Улас Самчук. На білому коні	9
Недруковані переклади Юрія Клена	46
Богдан Рубчак. Шукаючи справжнього культобміну, справжнього Зерова і справжньої літератури	50
Станіслав Є. Лец. Нові незачісані думки	67
Дарія Ребет. У лабіринті комсомольського виховання	72
Мирослав Прокоп. Американсько-радянські взаємини, об'єднання Європи і Україна	84
Степан Ю. Процюк. Шляхи і методи перемішання населення в СРСР	94
М. М. З французькими студентами на Україні	113
Критика і бібліографія. Переклади з української літератури на чеську мову (А. Г. Горбач) — Журнал про культуру української мови (П. Ковалів) — Цікава інформаційна книжка (Свген Врецьона) — Виповнення однієї бібліографічної прогалини (Осип Данко)	117

Адреси наших представників

- Австралія:** «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.
Australien
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Кур'юло Харбар
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Читайте!

Передплачуйте!

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

— Переклади англійською мовою із понад 40 газет і журналів видаваних в радянській Україні. Тексти наведені в цілості або у виїмках, з точним поданням джерела.

— Видання включає такі постійні відділи як: Комуністична партія України, Держава і право, Економіка, Наука, Література, Мистецтво, Преса і публікації, Молодь, Зовнішні справи та ін.

— Появляється кожного місяця, від 1957 року.

— Метою видання є дати англійськомовному читачеві щомісячний огляд подій в Україні та розвитку різних галузей життя українського народу. Серед відборців журналу є численні університети і дослідні центри советознавства в США, Канаді і Англії.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

Замовляйте оказійні примірники у

«PROLOG» Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York N. Y., 10025
U. S. A.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

